

ТВОРИ ІВАНА ФРАНКА

**ВОА
CON-
STRIC-
TOR**

ІВАН ФРАНКО

Boa Constrictor

ПОВІСТЬ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
КРАКІВ 1943 ЛЬВІВ

Друкарня
Української Академії Наук
Львів, Постгассе 11.
365 — КЗ. 40431.

I.

Герман Гольдкремер устав нині дуже злий. Він усе такий, скільки разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається це щотижня раз, у п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича — оглянути роботу і виплатити ріпникам. Герман Гольдкремер, хоч маєток його доходить до мільона, ніколи не звірює чужим очам надзору, ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя камениця, порядна, нова, ясна — сказати не жаль. А тут приходиться йому ночувати в дерев'янім домику, серед магазинів, завалених бочками кип'ячки та величезними грудями воску. Правда, той домок, поставлений його коштом, усе таки найпорядніший і найкраще положений на весь Борислав, — але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоть стіни білі і вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Повітря задушливе, загусле від нафтового сопуху; у Германа від нього за кожний раз голова крутиться, немов від дуриці. Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання, поміж брудні шопи, поміж глинисті гори, що, мов мурашки, невпинно нишпорять коло закопів, — тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди? Зачорнені скрізь нафтою та глиною, мов ворони; на них пошарпані шмати — не то шкіра, не то якесь невидане полотно — від них на сто кроків віє нестерпний дух нечисти, сопуху шинків, зіпсуття! І голоси у них — ні, це не людські голоси, а якийсь крик глухий, охриплий, немов дренькіт розбитого баняка. А який позір у тих людей — дикий, зловіщий! Деякі з них, що, по мимо ранньої пори, підхмелені йшли до ям (тверезому годі видержати в глибині!), поглянули в вікно і побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно.

— Такі люди, — подумав собі, — якби виділи мене в багні, то не те, що б мене не витягли, а ще б глибше пхнули.

І ось у яким товаристві приходиться йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. Він сплюнув крізь отворене вікно і відвернувся. Його очі живо оббігли кімнату — чистеньку, веселу світличку. Гладка воскована підлога, мальовані стіни, круглий столик з горіхового дерева, комода і „писемне“ бюрko, — ось що передусім насувалося оку. Все блищало, ясніло до сходячого сонця, що саме кидало перше проміння крізь вікна до кімнати і золотисто-кривавими переливами грало на гладких блискучих предметах. Але очі Германа відвернулися від них, — він не міг знести сильного світла. На боковій стіні, супроти дверей, у півніні висів великий образ у золочених рамах, — на нім спочили Германові очі. Була це досить гарна і вірно змальована картина тропічної індійської околиці. В далечині, повіті синявою мрякою, мріють величезні тросники — цілі ліси бамбусові Бенгалю. Здається, чуєш, як у тій гущавині з легким шумом вітру мішається плачливе скімлення тигра-кровопивці. Ближче до переднього пляну малюнка тросників не стає, тільки поодинокими купинами бовдуриться вгору буйна, рясна, ясно-зелена папороть, а над усім здіймаються живописними групами стрімкі, широколисті пальми, царі рослин. На самім переді, трохи збоку — якраз така група, розкішна, стрійна. Під нею кілька газель; вони прийшли певно за пащею. Але необачні звірята не доглянули, що серед величезного зеленого листя сидів страшений змії-удав, (*Boa Constrictor*), — сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли до пальм. Нараз вуж блискавкою метнувся вдолину — хвилинка мертвого переполоху — один блей ухопленої газелі, один і останній, — і все стадо в дикім переляку ще стоїть, мов закаменіле, тільки одна, найбільша — видко, мати тамтих — повалена звоями вужа. Малляр підхопив саме ту хвилину, коли газелі ще не отямилися, а вуж, високо піднявши голову, з усею силою стискає своїми величезними скрутільями добичу, щоби подрухотати їй кістки. Він обкрутив її шию й хребет, а з-посеред закрутів його сорокатою, блискучою тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать, немов у сльозах. Жили на шиї напружені; голова, немов доочне бачиш, кидається ще в останніх судорогах. Зате очі змії блискають таким злорадним, демонічним, огнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре у них вдивитися. Дивна річ! Герман Гольд-

кремер мав якусь глуху, невияснену вподобу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлюватися в страшні, диявольським огнем розіскрені очі гадюки. Цей малюнок відразу так йому подобався, що, побачивши його десь у Відні на виставі, зараз купив його. Правда, в Дрогобичі жінка не хотіла мати у себе, в домі, тої „обридливої гадини“, от тим то Герман повісив його у себе, тут у Бориславі. Нераз, коли сюди до нього заходили інші промисловці або урядники і з жахом поглядали на цей малюнок, Герман усміхався і говорив, прицмокуючи:

— Правда, гарний малюнок! Оригінал! П'ятсот ринських коштує, ще й без рами. За саму раму п'ятдесят дав!

А потім додавав, поважніючи:

— Що ж, ä Kampf ums Dasein¹. Коза хоче жити, і вуж хоче жити. А хто тому винен, що вуж не може жити травою, лише козою? А ти, коза, будь мудра, не лізь вужеві в зуби! А бир-бир!

Але на самоті Герман якось не міг жартувати ані з вужа, ані з кози. Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими гадючими очима, — йому здавалося, що цей вуж колись ожие і принесе йому щось незвичайне: велике щастя або велике горе.

Поволі розвіялася густа, холодна поморока, що досвіта була залягла над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюрка і добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за весь тиждень. Але сонце лило до світлиці таку повільну світла, — поранній холод і глухий віддалений гамір робучого люду — все те лоскотало його змисли та zarazом обезсилювало, усипляло їх. Організм, розстроений вчорашньою їздою і домашніми клопотами, почув якусь хвиливу відразу до тої, в полотно оправленої книжки і до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною, кістяною ручкою, — йому стало так якось солодко, ні одна думка не ворушилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоть не був зовсім із людей задумчивих, що склонні багато розважати (таких людей загалом між жидами дуже мало), — то проте тепер, перший раз після довгих-довгих літ, не стямився і пустив волю всім враженням свого життя — віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед своєї духові очі.

¹ Боротьба за існування.

Перед його очима промайнули тяжкою хмарою перші літа його молодости. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першій виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрожжю. Хоть і як не раз йому прикре буває теперішнє життя, — однак ж він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Ті молоді літа висіли якимсь важким прокляттям над його головою: прокляттям нужди, що заглушувала в першій зароді гарні й добрі здібності його душі. Нераз чув він те прокляття в хвилинах своїх найбільших спекуляційних тріумфів, — нераз мара давньої нужди затроювала йому найбільшу радість, досипала гірчиці-полину в солодкі напої багатства й розкоші.

І досі він живо нагадує ту напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну й занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в якій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напроти старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два-струповаті, каправоокі робітники виносили ношами зужитий і переквашений луб, що на всю пересторону ширив кислий, задушливий, убійний сопух. Побіч хати його матері стояло багато інших, подібних. Усі були накопичені так густо, дах у кожній був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла та пересторона подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, пнилого делиння та шмаття, як на людське житло. І повітря тут раз-у-раз таке загале, що сонце сумрачно якось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відси розходилася на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, то є по кілька сварливих, лінивих і до крайности нехлюйних жидівок, а кругом кожній роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини — жиденят. Мужчини, руді пейсаті жиди, рідко коли зазирали сюди, найбільше раз на тиждень, у п'ятницю вечером, щоби перешабасувати. Були то по більшій частині капцани-міхониси, міняйли, шматярі, кістярі та Бог знає які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз-на-раз, інші бували тут лиш дуже рідко. Перші воліли не раз переспати дебудь у шинку на лавці, у корчах під голим небом, на холоді, щоби не дихати густим, нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки й оглушлого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша від інших. Хоть іще молода жінка — всього могло їй бути двадцять, а най двадцять два роки, — то проте вона вже, так сказати, вросла, встрягла в той тип жидівок, такий звичайний по наших містечках, на вироблення якого складається і по-

гане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людської освіти, і передчасне замужжя, і лінивство, і сотки інших причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною, хоч на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле та рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нудною, обвисло вдолину, мов порожній мішок; губи, давніше повні, рум'яні і різко викроєні, посиніли, віддулися, очі помутніли, скап्राвіли.

Чотирнадцять літ від роду вона вийшла заміж, — по трьох літах розвелася з чоловіком, що не хотів її довше при собі держати й годувати. Старшого сина він узяв із собою Бог знає куди — він був міняйло і їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за платянки; молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його батьки розійшлися, — він не з'явив ні батька, ні старшого брата, а пізніше випадково довідався, що обидва серед чистого поля померли на холеру, де їх знайшли аж десь за тиждень коло трупа коня.

Взагалі, ростучи в такій погубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі і тупо, хорував часто, і найдавніше вражіння, яке застрягло йому в пам'яті, то його грубий животик, у який часто штуркали його інші жидики, мов у бубон. Дитячі забави серед череди голих, заваляних, брудних дітей пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір'я поміж двома хатами, побравши за руки, і верещать щосили, бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падуть на землю. А ні, то бродять по калюжах, талапаються, мов купа жаб, у гнилій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи величезних, довгохвостих щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно нагадує Герман, як нераз качався з іншими жиденятами долі берегом у потік, і як старші жиди, стоячи на мості, реготалися до розпуку з його грубого буро-синього животика, до якого, мов два патички, причіплені були худі, довгі ноженята.

Ще глибше вбилися йому в пам'ять нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких, як він, дітенят, — ті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на соломі, що, напів перегнила, кишіла червяками і Бог зна яким гидом. ті страшні ночі, заглушені сміхом і плачем дітей, штурканням, бійкою та криком жидівок; ті безконечні ночі, які він проводив скулений у клубок від холоду, після котрих

вставав рано з закислими очима, горючий і червоний по всім тілі, скусаний гидом!

Ох, ті страшенні ночі дитячих літ, що іншим світять до пізньої старости ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та втіхою, першим і останнім щастям життя, — йому вони були першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старости пекли й морозили; сама гадка про них запирала йому віддих у грудях, наповнювала його відразу, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в багно, придавлене нещастям. Він сам не знав, яка тому причина, не знав, що така могодість у кождім мусить притупити нерви, заглушити голову до тої степені, що нещастя і плач інших людей не зможуть його зворушити, що вид нужди збудить у нім тільки обридження, але не милосердя. Впрочім Герман Гольдкремер ніколи й не думав про те, не старався розбирати причини свого поступання, а коли нераз бідні, покривджені ріпниці з нужденними лицами, в латах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючися повної плати, він плював, відвертався і велів слугі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком у руках та репетує хриплим голосом усяку погань, щоби перекричати котрубудь із своїх сусідок, якій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоч на перший погляд могло показатися, що вона плете не-настанно. Нераз цілими місяцями вона носила ту саму панчохоу і той самий клубок, поки панчоха, ще недокінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирала такої барви, як усе довкола — брудно-сірої. Нераз вона довго гналася за жидиком, що допік їй яким гострим словом, — чалапкала по баяурі розхристана, задихана, охрипла, посиніла з лютости, — а, допавши бідного бахура, хапала за волосся і бухала без милосердя межі плечі, доки дитинище не впало на землю.

Нераз і Германові діставалося від неї, і то дуже прикро. Вона була, як усі ліниві та бідні, дуже вразлива і люта, а в пересерді не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре тямить, як раз мати потягла його патинком так сильно по голові, що він повалився на землю облитий кров'ю. Тоді вона вхопила його за волосся, підняла догори, заліпила рану розіжваним хлібом, плюнула йому в рот, щоб утишити його плач, і викинула за двері, мов песья, що скавулить.

Чим жила його мати, із чого удержувала себе й його, цього Герман не знав. Знав тільки, що хата, в якій вони си-

діли, не їх, а наймлена, — та й ще пригадує собі високого, грубого, сивобородого жида, що нераз приходив, кричав на його матір, чого така розхристана, і брав її з собою, але куди — Герман не знав. Часто вечерами і сама мати виходила кудись і вертала аж над раном, вертала змучена, зла, мов по безсонній ночі, і приносила трохи прошей. Пізніше Герман дізнався, на який це заробок виходила його мати, та це небагато його обходило. Тепер він старався ніколи про неї не думати.

Таке було життя будучого мільонера, Германа Гольдкремера, аж до десятого року. Правда, ростом і виглядом він подобав на семилітка, та й то слабо розвиненого. Сили й живости дитячої у нього не було. У цю пору він почав набирати смаку до лінивства і часто сидів-туманів цілими днями на лавці в хаті, хочь мати гнала його на місто продавати сірники хлопам або займатися яким іншим зарібком, як інші жидики.

Було це літом 1831 року. Страшна, нечувана досі пошесть навістила наш край. Довго бігали глухі чутки між народом, що наближається „кара божя“, — довго тривожився мир хрищений, ждучи от-от видимої, наглої смерти. Аж ось вона й надійшла, сто раз страшніша, як надіялися. Цілі села пустіли-вмирили, цілі родини щезали зо світа, як віск на огні. Один не знав про смерть другого, і собі ж смерти вижидаючи. Брат відвертався від брата, батько від сина, щоб не побачити на нім страшної печаті смерти. А хто ще лишився живий, ішов до корчми, пив і горлав пісень у шаленій непам'яті. Нікому було потішати безнадійних та сумних, нікому було рятувати хорих, що нераз пищали водиці, конаючи в страшених муках. Поміж простими людьми літали страховинні повісті про упирів, що „потинають“ людей, а по декотрих селах п'яні, очайдушні юрби почали навіть палити на огні таких, кого уважали ніби упирями.

І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан потерпів від неї більше, як інші передмістя — чи то тому, що тут затхле та нечисте повітря помагало ширенні зарази, чи, може, тому, що люди, стіснені густо, в хатах, легко одні від других заражувалися. Жиди, жидівки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, вмирили серед глуші, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Скільки їх там перемерло, то лиш Бог один знає. Котрі були багатші, повийздили при наближенні зарази в гори, на здоровіше повітря, але зараза ї там дігнала їх, — може, лиш де сотий успів вернутися назад.

Але у Германової матері грошей не було, зарібку не стало, не стало й хліба, нічого. Вона серед загальної тривоги тинялася попід хату, без пам'яті від переляку й голоду, раз-у-раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю заражена. Герман тямить добре, як прибіг до неї і з дитячою цікавістю зближився до того посинілого тіла, покорченого, близького лютої смерті. Йому ще й нині живо стоїть перед очима вираз її лица, такий безмежно болючий, перекривлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі. Він тямить кожний її рух, кожде її слово в ті страшні хвилини вічної розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, щоби не приступав близько, — материнська любов, хоть під грубою шкаралущею, не загинула в ній, а проявилася в хвилину найтяжчої муки. Її рука, простягнена безвладно, впала на землю, а Герман бачив, як усі жили, всі сугуби в ній стягалися, та випручувалися судорожно, як вона дрижала з холоду, а попід шкіру щораз видніше набігала синя, ба, зеленкувата муравиця.

— Герц, — прохрипіла вона, — не підходи... до мене!..

Хлопець стояв, мов отуманілий. У тій хвилині він дуже мало і дуже невиразно розумів, що воно таке діється. Шарпане судорогами тіло матері почало перевертатися на всі боки. На одну мить Герман заздрів її очі: вони доразу заплили кров'ю і аж вилазили з'ямок у натузі.

— Герш!.. Чесно жий! — простогнала нещаслива, ледве дишучи.

В тій хвилині впала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї і не менше боячися втікати.

— Води, води! — прохрипіла, конаючи, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять шезла на той час.

Як довго він так стояв, два кроки віддалений від посинілого, закостенілого трупа матері, того й сам не тямить. Навіть не може собі нагадати, хто і як пробудив його з того остовпіння, коли і куди спрятали трупа, — все те пожерло вічне забуття, вічна непам'ять.

Він отямився вночі серед вулиці. Голод рвав його нутро, спрага палила горло, тривога, немов кліщами, стискала груди. А довкола тиша глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з якогось далекого кута, немов з-під землі, чути приглушене хлипання або стогнання конаючих. По хатах, де ще лишилися живі люди, блимає світло, меркотячи в віддалі і, мов гострі ножі, прорізує пільму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на ці світла, — він аж

тепер почуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства, — його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися перед ним. Але ось повіяв холодний вітер від сходу, відсвіжив його. Він ходить вулицями, зразу у великім страхі, щохвилини озираючись. Але голод не перестає йому докучати, прогання по волі все інше, прогання й страх і підсуває йому нову, смілу гадку. Германові нема коли довго розважати, він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, в якій не видно світла, де, значить, усі вимерли. Перша, до якої підійшов, була замкнена, добуватися — дарма річ, сили нема. Він поповз до другої. Тут останній живий чоловік інощо сконав. Хата стояла розтвором, і Герман увійшов до середини. Насамперед поліз до полиць, до мисника, всюди обшарив, щоби найти бодай чим-тим занестися. Йому пощастило найти здоровий боханець хліба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в шаленім переполосі пустився тікати з хати. Та, на лихо, тікаючи, зачепив ногою за ногу мерця, що лежав розпластаний на землі, і з розмахом ударився лицем об землю. Йому й досі пригадується те страшенне холодне почуття, що обхопило його в тій хвилині, — такі хвилини не забуваються до віку! Так немов якась невидима, холодна, страшенна рука десь із якоїсь чорної безодні вхопила його не за ногу, а за саме серце. У нестями Герман звершав, але зараз же переміг себе, зірвався з місця і вискочив із хати, не випускаючи проте з рук своєї дорогої добичі.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт у лопушшя і заснув, мов убитий. Другого дня збудився, значно покріплений. Особливо втішив його ясний, теплий, сонячний день, при яким щезали всякі страхи. Він побіг по вулицях, не багато зважаючи на крики і плачі довкола. Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а з очорашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за пазухою, — голоду не боявся. Але ось він попав на одну вулицю, по якій возили мерців з трупарні на кладовище. — далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози за возами тяглися вулицею довжезним рядом, обладовані трунами, наборзі позбиваними з неструганих дощок. У труни пакували по два, по три трупи, бо на всіх не ставало домовин. Крізь шпари або з-під непристаючого віка звисали та стриміли руки, ноги, — то голі, відразливо зеленкувати, то в лахах або й порядній одежі. Крик та завід осирочених не вмовкав, — купами перли люди різних станів вулицею, багато навіть по дорозі падало заражених. Германа пройняв мороз,

коли дивився на ту страшну безконечну процесію, він щодуху почав утікати з тої вулиці, сам не знаючи куди, щоб лише в далекі, глухі закаулки. Але ще довго потім йому причувався гуркіт трун, накиданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстій, каменистій вулиці, — причувався йому той плач скажений, болючий і лякав його не раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця цього дня, як проводив найближчі, він докладно не тямить. Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні враження приглушили його пам'ять. Він тямить тільки те, що часто добувався до пустих хат, пертий голодом, і шарив напотемки по кутах, поки не надибав де яку страву або кусник хліба, що не раз надибав холодні, слизькі вже трупи і бридився їх гірше жаби, щораз гонили за ним якісь хлопці (запевне такі, як і він, сироти, що з голоду взялися до такого самого промислу), і що він ночував звичайно під плотами, в бур'яні або межі купами дерева, що стояли на якійсь широкій торговиці. Впрочім чим далі, тим більше покидала його пам'ять. Йому ставало якось гаряче в голові, у грудях, перед очима часто крутилися червоні колеса, вкінці все щезло — темно...

Він прокинувся в якійсь просторій світлиці, в якій, не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на ліжку, прикритий коцом, і дрижав. Сонце, бачиться, саме заходило і скісним промінням освічувало блискучу лякеровану чорну дощечку над його головою. Біля нього багато таких же ліжок — стогнання, охання... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить довкола і заглядає до хорих. Він дуже її злякався і затулив очі. Знов забуття...

Мов крізь сон, до його слуху пробивається пискливий, нестерпний голос, що довго-довго одноставно приспівує. Він відкись ніби знає, що це шпиталь, але як він сюди дістався і чому — не знає.

Герман не знає й до нині, як довго лежав у шпиталі, на яку слабкість, відки його взяли і за яку ласку. Вражіння з того часу мелькають у його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний, осінній, слотавий день, коли його випустили зо'шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший раз на свіже повітря, він почув себе таким безсильним, покинутим усіми, несвідомим того, що тепер починати, — страх перейняв його серед тої широкої безлюдної вулиці так, як колись уночі при виді огників, що тут і там блимали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося

перед недугою. Йому збиралося на плач, — але якось здужав перемогти себе і пішов, куди очі видять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті вулиці.

— Герш, Герш! А ходи сюди! — крикнув хтось на нього з боку жидівською мовою.

Хлопчина обернувся і побачив невеличкого, сизоокого жидка з рідким, жовтавим поростом на бороді. На жиді була дрантава бекеша і чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом. Германові зразу дивно стало, що хоче від нього той незнайомий жидок, — і він мимоволі наблизився до нього.

— Не пізнаєш мене? — спитав жидок.

Герман кивнув головою і витріщив на нього очі.

— Я — Іцик Шуберт, знаєш? Моя балабуста там жила з твоєю мамою. Знаєш?

Герман ледве-не-ледве пригадав собі Іцка, але на згадку про маму, сам не знаючи чому і про що, заревів на весь голос.

— Ну, ну, не плач, — сказав жидок благим, добродушним голосом. — Видиш, і мої померли. Що робити? Всі померли, всі до одного, — додав він сумно, немов сам до себе, — і Тавба і бухер, усі! Ну, ну, ша — тихо небоже, плач не допоможе! А я гадав, що й ти каторес, а ось ти ще живий!

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш що, Герш, — сказав Іцик, — ходи зо мною!

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

— Куди?

— До Губич! Там у мене хата є, і кінь є, і візок. Поїдемо з весною платянки міняти. Хочеш? Ей, то файно там жити. І твій тато там жив, та, бідний, умер!

Герман не мав куди повернутися, не мав де ночі переночувати, а Іцик не хотів його покинути і того таки дня попровадив із собою до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та слоти, але люди ще не вспіли отямитися після страшного нещастя. Загалом по вулицях рідко видно було чоловіка, а де й показалося людське обличчя, то таке залякане, нужденне, сумне та позеленіле, що, бачилося, ті люди повиходили йно-що з в'язниць, де довгі літа конали в вогкості, холоді, пільмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була неблизька, а ще до того розмокла, іловата земля чіплялася ніг, важила, мов кайдани, так, що нашим пішоходам дух захоплювало з натуги. Але, хоч і як силувалися, то проте йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще як ще, але схорваний малій Герман! Тому

мало що не до смерти приходилося, заки доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках, і провадив, — радше сказати, волік за собою, і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до цілі, і Герман, скоро допав лавки, повалився і заснув, мов убитий.

Губичі — досить велике село, розложене здовж річки Тисьмениці, на половині дороги між Бориславом і Дрогобичем. На північ від села підіймається високо догори споховаста площа, а на полудне ще вищі горбки переходять у другу високу площу, на якій пишно красується невеличкий чотирикутній, дубовий ліс Тептюж. Само село розсілося на низькій рівнині, широкий на яких тисячу кроків, що тягнеться від бориславського підгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж до Колодруб, де лучиться з великою дністровою долиною. Околиця Губич відзначається тою, властивою підгірським околицям красотою, якій рівної не подіблеш деінде. Не побачиш тут ані гострих шпилів височенних Бескидів, ані голих пошарпаних скал Чорногори, ані стрімких, вимулистих урвищ задністряньських гір. Тут краєвид у дивній гармонії показує вам і чаруючу привабливість, і різnorodність гірської околиці, і розгонисту ширину та одностайність подільських околиць. Мила, не велична і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій; риси все круглі, лагідні, гармонійні; ріки невеличкі, прудкі, чисті; повітря здорове, як у горах, але без тої гірської різкості, що іноді стає прикрою, а при тим усім широкий вид на далекі, легко хвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та людських осель, розкинутих то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалу хилити голову перед усяким „зі своєї віри“. З „гоями“ він поводився, як кождей інший, — сварив і ганьбив одних дошкульними словами, підлизувався іншим, шахрував і ошукував кожного, де й як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важности. Взагалі тут Герман перший раз пізнав, що то за народ ті „гої“, і його хлоп'ячий розум швидко помітив, що в кожного з „жидівської віри“, так сказати, двоє облич: одне, що обертається до християнина, у всіх однакове: гризьке, насмішливе, грізне або хитре, а друге, що обертається до своєї віри, і те обличчя нічим не різниться від облич інших людей, значить, буває у кожного відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. У Іцика те „своє“ лице було дійсно щире і ласкаве,

тож малому Германові, що на своїм віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестошів, аж тепер відкрилася нова, ясніша сторона людського життя.

Вже саме життя на чистім, здоровім повітрі було для нього великим щастям. Він, що довгі літа, перші свої літа, душився в затхлім повітрі перелюдненого, нехлюйного передмістя, тепер повними грудьми, розкішно надихувався чистим сільським повітрям, аж йому кров живіше грала в тілі, і світ крутився, мов п'яному. Іцик приладив йому вигідне леговище, сухе, тепле, чистеньке, — і Германові той тапчаник з простим сінником і старою бекешою, замість ковдри, видавався Бог знає якою пишною постільлю, мабуть, тому, що й у його опікуна не було ліпшої. Страву варив сам Іцик, а малий Герман помагав йому, як міг, — та хоть нераз і не зовсім смачно зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправлена голодом.

Загалом сказати, Іцик поводився з Германом, як з рівним собі, а, бачачи його зручність і справність, радився з ним, мов зі старшим, перед усяким ділом. Сама його натура, добра та податлива, не приводила йому й на голову думки — взяти твердо в свої руки хлопчика, призвичаювати його до безоглядного послуху, як це люблять робити інші опікуни, що, хочаячи ніби наломити свого вихованка на добру дорогу, прибіють і приголомшуть бідну дитину доразу, а коли воно, тумановате і позбавлене власної волі й живости, улягає без супротивлення їх забагам та безглуздим наказам, хваляться, що „ось то ми, порядок у нас мусить бути“, а ні, то, на додаток, кидають дитині в лице своїм хлібом: „На чім візку ідеш, того пісню співай!“.

Зимом Іцик почав учити Германа читати і писати, розуміється, по-жидівськи, бо інакше й сам не вмів. Наука йшла досить тупо. Герман виріс у обставинах так некорисних для розвитку духових здібностей, що лиш вроджена завзятість могла допомогти йому побороти початкові труднощі. Його ум, бистрий і похопливий у щоденнім житті, у звичайних річах, при науці показувався таким тупим, непам'ятушим і неповертливим, що навіть терпеливий і добродушний Іцик нераз лютився, кидав книжку і на кілька годин переривав лекцію. Одначе, не вважаючи на його терпеливість і Германову пильність, вони через зиму не дуже далеко зайшли при неприступнім, механічнім способі науки.

Зате, як прийшла весна, настало тепло, погода, — от тоді почалося життя для Германа! Іцик запрягав конячку до візка, накуповував у місті всілякого подріб'я, якого потре-

бують селяни, і гайда з цим добром по селах! Яка втіха була для Германа сидіти ззаду на возі на скринці: спереду і ззаду купиці онуч і всілякого „фурфанта“, а понад тими сірими купами ледве виглядає мала головка жидика в дрантивій шапчині, зі здоровими рум'янцями на лицях, кучерява, весела. Довкола пишні зелені поля, шумлячі діброви, блискучі сріблясті річки, а над головою погідне, голубе небо; і тепло, сумирно, любо довкола, голоси пташенят зливаються з черкотом сверщків, шелестом зеленого листя, шваркотом потоків в одну безмежну, стрійну гармонію щастя, величі і спокою.

Гей, скільки то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільонер, ще й тепер оті часи свого веселого, вільного, правдиво циганського життя! Він нагадує їх не то щоби з якоюсь особливою радістю, на — він з погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на запопадливість на тих пару крайцарів, на втіху, коли їм удалося виміняти багато онучок, його навіть злить ота тиха радість, оте вдоволення, яке чув тоді; але все таки якийсь тайний, незнаний голос шепче йому, що це була найщасливіша пора його життя, що тихе щастя, сумирні, погідні дні, що їх прожив у бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

Оце ідуть, бувало, дорогою посеред піль: довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло, — легенький вітерець хвилями-хвилями клонить важке колосся жита, що половіє. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується ясно-зеленою пасмою, а озима пшениця гордо похитується на своїх струнких, гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно людської хати, — село в долині. Далеко-далеко на сохді розілллася зеленим пахучим озером лука, і відти доносить вітер дренькіт кіс, а декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені — то косарі. Іцкова конячка немов і собі рада тій величній тиші, тому теплу й запахові, йде собі нога поза ногу м'якою „польською“ дорогою, зриваючи час-від-часу головки конюшини на ході. Іцки мурликає під ніс якусь жидівську пісеньку, мабуть: „Finsterer Baluguleh“, — батіг застромив за пояс та рівномірно розхитує головою наліво — направо, наліво — направо, немов роздає поклони тим пречудовим, благословенним нивам, тій луці далекій і тому Ділові синьому, що під захід сонця вистрілив високо в небо своєю тяжкою масою, круглими лісистими верхами, та мріє у віддалі, величний, спокійний, непрослідний, немов шмат неба, яким природа для більшої краси замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп онучок,

струже дещо та веде сам з собою всілякі розмови, немов це він онучкар, а до нього приходять баби і торгуються з ним.

Але ось вони з'їжджають з гори. За ними схопився туман куряви, перед ними зеленіють верби, вишні; сріблиться річка між хатами, граються діти на вигоні, бродить худоба по оборах: село. Герман схоплюється, щоб отворити лісу, і швидко запирає її, коли візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавкання довкола, вже з присп посхапувалися пси і біжать громадою привітати гостя. Непривичний стрій, ще непривичніший візок побуджує їх до лютої завзятости, а скільки раз Іцик або й Герман протяглим, проникливим голосом закричать: „Міняй онуці, міняй!“ — то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з превеликої лютости. Вони гурмою біжать довкола візка: деякі брешуть на конячку, що хитає головою на всі боки, немов розкланюється добрим знайомим, а як котрий пес надто вже до неї наскакує, форкне і підійме голову догори, та й далі. Інші взяли на око онучкаря, — біжать попри віз, хапають зубами за колеса, але все дармо. Германові робить превелику втіху ота безсила лють псів, він дразнить їх прутом і голосом та регочеться до розпуку, коли який сміліший зведеться на задні лапи, щоб скочити на віз, — віз тимчасом побіжить далі, а бідний псисько аж перекарбується з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворущня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти, — все біжить навпроцапі на вулицю, доганяє міняйла. Але міняйло немов не бачить їх, немов не чує, як кричать: „Жиде, жиде, а зажди но!“ Він бачить, що їх ще мало, їде далі, де на містках та по оборах піджидають інші, і ще раз затыгає своє протяжне:

— Міняй онуці, міняй!

Аж тепер він зупиняє конячку, кидає їй кулак сіна і обертається назад, щоб видобути скринку з усіляким добром, за яке промінюють селяни платянки.

Ось тут починається життя, рухливе, говірке, веселе! Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика: одні відходять, другі надбігають, — Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує і сам дещо торгує, — на нього Іцик здав сільських дітей, від котрих найтяжче обігнатися, а найлегче одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як то він шпарко увивався між сільськими хлопцями, як швидко відправляв їх, як зручно вмів підсунути кожному те, чого той хотів, або й настирити те, чого й зовсім не хотів, і брав від нього шматянок утроє більше, як вартий товар.

І скільки то було сварів, криків, проклять та реготу на тих сільських вигонах! Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою і не вступиться: дай їй того, або того за стільки онуч! Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться й собі, і насварить на бабу, і споганить їй усю родину, і таки поставить на своїм.

Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє коняку горі селом, усе в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема платянок, і котрим зависливо дивитися на ножики, перстені та скиндячки, що понамінювали інші. Вони слідкують за мініяйлом здалека, коли він стане, стають і собі ж купкою збоку; іноді їх потручують ті щасливі, що мають з чим іти на торг, а вони стоять німо і лише голодними очима пасуть кожний рух у тій метушні. Коли з купи залунає регіт, вони й собі ж усміхаються якось несвідомо, а коли відти градом сиплеться лайка та голосні пересвари, вони так само мимоволі бліднуть і зціплюють розняті досі уста. Германові нераз якось ніби моторошно, а ніби й жаль робилося тих вічно голодних, брудних, тихих і сумовитих сільських дітей, і коли торг був добрий, він випрошував у Іцка жменю цукерків або пару обарінків, кликав дітей до себе і обділював їх цими ласощами. Вони наближались несміло, брали незручно і відходили не дякуючи, мов іще дужче заклопотані тим несподіваним добродійством з боку жида, і потім знов ставали збоку і слідили його очима так само, як і перед тим.

Поволі їдучи горі селом, візок чимраз то більше наповнюється платянками, — Іцик поглядає на наскидані копиці і засукує руки, — знає, що швидко набереться в нього сотнар, і буде можна везти до ліверанта в Дрогобичі. Та ось вони серед села, біля широкої, мурованої корчми. Іцик звертає коняку на брудне, просторе подвір'я. Арендар Мошко його знайомий. Тут він пообідає, розуміється, за гроші печених бараболі і молодієї цибульки, і побалакає „зі своєю вірою“, — тут і конину попасе, і онучки в коморі зложить зачас, бо йому не вигідно з ними возитися. Його приймають радо, йому так любо посидіти в тіснім ванькирі, заваленім трохи не до повали бебехами, йому так любо гуториться серед вереску жидівських бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в корчмі на лавці, випили по півкватирці, люльки позапикали та, пикаючи час-від-часу, перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати надворі з арендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві.

Сонце саме вполудні. Гарячо, аж душно. Комарі та овадня докучають Іцковому коневі, що дармо форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу, свіжу траву, якої йому докинули арендарові хлопці. Дітям жаль коня, — вони беруться обганяти його від овадів, а коли їм це навкучиться, поналамують зеленої, широколистої вербини і обтичуть нею коня для якого-такого захисту.

Сонце хилиться сполудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, шмати позносив до арендарської комори і зложив до свого таки мішка, що там стоїть лише про таку потребу. Пора в дорогу! Порожній візок легко котиться і туркоче дорогою. Іцик живо підганяє коня і знов затягає своє:
— Міняй онуці, міняй!

Починаються давні сцени, торги, крики, біганина, — і знов міняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі платянками. Вже сонце геть-геть похилилося, заки Іцик зміг покінчити з бабами, — ось і селу кінець. Знов біжить Герман відпирати лісу, — тим разом вони виїзять тихо, пси втихомирились давно. Їм знов приходиться їхати під гору, посеред поля, далеко-далеко, глинистою дорогою. Але дорога суха, візок теркотить по груддю, — Іцик швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знайомого орендаря на ніч.

— Вйо-у, косю! Гайта! Вйо-у! — покрикує раз-по-разу Іцик і знов починає мурликати під носом протяжну пісеньку: „Finsterer Bałygułeh!“.

І далі, далі, далі! З села до села, згори в долину, через річку, горі горбками, посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх туркітливий візок, розлягається загублений у зелені проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя все одно! Околиця за околицею, а край все один, краса все одна, — вічна, ненаглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я...

II.

Споминки уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давній, довголітній холод. Цілі роки він носив його в собі, — цілі роки, відколи оженився, — він чув, що якась судорога зіцпила його грудь і притупила в нім всяке людське чуття. Тепер йому немов поступило. Чи так живо йому нагадався супокій безжурний, теплі дні та тихі вечери онучкарського життя. Але полегша тривала недовго. Швидко щось, ніби густа паморока, почало залягати його

думки і поволі-поволі судорога стискала його нутро чимраз сильніше, коли в його голові відживали дальші картини його життя.

Учора вечером, їдучи сюди, він проїздив через Губичі. Йому прийшлося минати давно знайому, похилену й напіврозвалену Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті і стара поломана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматами. Кількасот разів він переїздив коло неї, а ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий пліт, хто тут жиє? Вчора, не знати як і відки, прийшла йому така думка. Він велів зупинити бричку і став на ноги, щоб заглянути через пліт. Трое жиденят бавилося на подвір'ю коло невеличкої занедбані шіпки, де колись стояв Іцків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорнооки і дуже веселі. Третій, трохи більшенький хлопчина держався якось осторонь від них, забавлявся, видно, нерадо і робив усе, що йому казали менші. Його лице було зовсім неподібне до тамтих, — певно це був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка, літ коло 6, лютилася власне на нього, термосила його за руки, за вуха, щипала в лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тільки жалібно дивився на неї. Видно, боявся її і ще гірше матері, яка в тій хвилині кричала на когось у хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву між дітьми. Він сів і казав поганяти коні. Його сильно вразив той тривожний, болючий погляд хлопчини, що не кричав і не плакав, коли інші збиткувалися над ним. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селянських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з лоташу весною, ходити по лісі за грибами та горіхами восени, коли часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чули себе всі рівними, а тут уже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому власний син, що змалечку ще любив цвігати багатом малих песиків аж до крови, що других дітей без причини кидав у рови, що для забави нераз бризкав на кухарку окропом, — пригадалася йому його жінка і вся домашня погань, і чоло його насупилось, а з-поміж стиснених уст вирвалося якесь жидівське прокляття.

Але дальші спомини з давніших літ успокоїли його. Тепер уже не тиха, безнадійна бідність виднілася в тих картинах, що пересувалися перед його очима. Ні, тут уже почалася боротьба за багатство, — боротьба страшна, завзята,

щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивались і множились його тисячі, доки не дійшли до мільюна, як поборювали і пожирали без ліку противників, як опутували і висисали без ліку народа, як ширили довкола без ліку нужди, бідности, знищення, і йому самому попри всіх достатках і розкошах таки не принесли того, що називається щастям, вдоволенням. Давніше упоювали його перші вдачі, в його грудях часом щось металося і скакало з радости, — але тепер не стало й того. Його капітал ріс і множився, мов заклятий. Сьогодні перший раз він оглянув добре, відки він набирав соків, — і злякався, злякався самого себе, злякався свого багатства. Не тому, щоб так надто зрушила його доля тих тисячів, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так, як велике дерево, ростучи, відіймає животні соки в дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолахів не дуже займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися. Він був забобонний, і йому в тій хвилині причувалися тільки тисячі проклять, що падали на його голову. Його багатство якимось страшно в тій хвилині затяжало на нім. Йому незнати відки прийшла думка, що багатство то стоголова потвора, що пожирає інших, але — хто знає — може нарешті пожерти й його. Він мимоволі глипнув на образ, залитий тепер ярким сонячним світлом. Газелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла, — тільки звої вужа блищали, мов золоті живі перстені, готові ось-ось обхопити свою добычу, — а очі, ті зачаровані, огнисті очі, так і впивалися в Германа, так і проколювали його. Йому стало моторошно. Він зажмурих очі, щоб обігнатися світла і страшного привида.

Яким же способом доробився Герман Гольдкремер такого великого маетку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта. Здорове повітря, супокій, часті проїздки зовсім віджили його. Його лице почало наливатися здоровою красою, рухи були живіші, ба навіть пам'ять і поворотність значно збільшилися. Природа почала загладжувати сліди поганого дитинства, почала загладжувати й пам'ять про нього. Іцк рідко згадував про свою Тавбу і „бухер“ — вони, мабуть, за життя також чимало йому були збрідли. Правда, про холеру частенько ще чув Герман оповідання між губицькими селянами, а тоті оповідання проймали його морозом. Нераз і самому ще снилася мати, посиніла, страшна, як конає в лютих судоргах, або довженний похід возів, наладованих трунами, що гуркотять по каменистій дорозі серед

крику і плачу осирочених. Але такі сни ставали чимраз рідші, — Герман ріс, дужав і поправлявся надиво, хоча слідів молодших літ ще лишилося чимало в цілій його вдачі. Він нераз лютився за леда марницю, 'нераз нападали на нього давні лінощі, і він сидів, зложивши руки, цілими днями на лавці, не кажучи ані слова до Іцка. Але все то не псувало між ними доброї злагоди. І певно Герман був би від тих хиб вилічився, якби був довше пожив у Губичах. Та не так воно склалося.

Герман до нині ще тямить ту зимову ніч, у яку постигло Іцка нещастя. Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцик поїхав на торг. Удень мороз полегшав, сонечко світило ясно, а зо стріхи капало аж любо. Але надвечір надтягли сірі хмари, і почало ліпити широкими пластами снігу. Швидко й світа не стало видно. Смерклося доразу, а сніг усе ліпить та ліпить. Тихо довкола, вітру нема. Герман затопив у печі, сів на припічку і жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село йде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючи домів. Він вибіг, щоб розпитати про Іцка.

— А певно вже десь їде, ми його ще лишили в місті, — відповів селянин.

Знов Герман чекає. Огонь сичить і тріскотить у печі, — він добув гороху і почав пражити його в грані, а для Іцка зварив кілька яєць. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби льодовими, дивними квітами. Далі зірвався й вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити і виривати китиці в стрісі. Огонь погасав, — Германові ставало дивно, він докладав полін і раз-у-раз при-тулював лице до вікна, чи не почує теленкання Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає знадвору холодом. Германові здається нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться вгору на голові, — думка про пожежу пролітає в нього. Він прислухується, — ні, не чути нічого. Ось засвистів, заревів, завив вітер дужче, ніж уперед, — немов стадо скажених вовків летить до села, виючи з голоду та копотячи серед сніговійниці. Від селянських дітей Герман наслухався повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добуваються до хат, — і ось йому причулося, що хтось скрипнув сінешніми дверми і легенько ступає-чалапає по сінях, мацає руками по стінах — виразно чути шолопання чимраз то ближче хатніх дверей. Герман хоче кричати, але чує, що щось здавило його в горлі; він, сам не знаючи, що робить,

втиснувся в темний, тісний кут за печею, — холодний піт виступив йому на чолі, — все тіло дрижить, він щохвилини жде, як ось-ось двері отворяться, а в них покажеться страшно, обросле лице злодія з здоровоною булавою та з широким, блискучим ножем за ременем. Але хвилина за хвилиною минає, — не чути нічого, крім проразливого завивання бурі. В Германа поволі вступає дух, — але він уже не сміє встати зі свого кута. Розгарячкова уява приводить йому на пам'ять повісті про „страччуків“, що робляться з нехрищених дітей, закопаних дебудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поді, — він тривожно підніс очі вгору, де було в повалі, старим звичаєм, вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі. Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний глибокий отвір. Він замер со страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ухах, — бачилося, що в нім самім, усередині, ворухаються якісь дикі тривожні голоси, піднімається крик, замішання без його волі. Нещасний хлопець безумів со страху і ожиданки. Але голоси не унимаються, стають щораз різкіші, голосніші, — якесь уриване теленькання пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилину ще сидів, мов мертвий, не знаючи, чи дійсно цей гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору. Але одної хвилини застаново було досить. Він зірвався, немов у якійсь розпуці, і одним скоком був коло вікна. Гамір розлягався вже на їх оборі, — видно якісь ще чорніші тіні, чутно теленькання кінської упряжі, — ах, Іцик, Іцик приїхав!..

Гамір під хатою... Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти і ще швидше влетів до хати, так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи це знов йому причулося, чи то на правду він чув глибоке, тяжке стогнання десь під землею? Він дрижачи, мов осиковий лист, докинув дров до вогню і, обернувшись лицем до дверей, ждав, хто ввійде. Двері отворилися, і повільно, важким поступом увійшли чотири селяни, несучи кривавого, ледве живого Іцка, з котрого груди видобувався часом глибокий, невітський стогін болю. Герман застиг на місці з переляку, побачивши той кривавий, страшений привид. Він притисся до печі і не смів кроку зробити.

— Поволі, Максиме, поволі! — приговорював один селянин другому. — Бережно держи за руку, не видиш, що кров аж крізь бекешу виступає?..

— Я й так дивуюся, що бідний Іцко діси видержав. Та в нім певно й одної кісточки цілої нема, — відізвався Максим.

Цик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору піднялося на голові. Селяни, положивши його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани, як самі вміли (цирулик, за котрим післали до Дрогобича, не швидко над'їде в таку негоду!), а Максим, гріючи заморожені, кров'ю обмазані руки над огнем, почав шептом розповідати Германові, що за нещастя постигло Іцка.

— Ну, видиш, небоже, — почав Максим, хитаючи головою, — як то нещасте нераз чоловіка здибле на гладкій дорозі! Та й то ще от-яке! Най Бог кожного боронить та й заступить від такого! От, видиш, їдем ми дорогою понад Герасимове бережище, — ти знаєш, де воно, он там за селом над рікою той беріг крутий та високий, -- їдемо собі віз за возом, а тут вітер усходу реве так, що Господи!.. Сніг так і жбухає межі очі, коні ледво лізуть, страх! Аж ось кум Стефан, що їхав передом, кричить: „Гов!“ — Ми всі: „Що таке?“ А Стефан повідає: „Слухайте! Тут щось страшного, якесь нещасте!“ Слухаємо, — дійсно всподі берега щось стогне, та так страшно, болюче, що нам аж кров застила в тілі. — „Е, — говорить Панько, — може, Дух Святий при нас, поганець який нас манить у западню?...“ „Що ви, куме, — відказує Стефан, — тут, видно, якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре та й упав з кручі. Ходить панове, треба ратувати живу душу!“ Панько каже: „Та бо я боюся! Мене ляк зносить!“ А тут стогнане раз-у-раз зісподу чути, ніби грішна душа в пеклі пити просить. Ми всі зійшлися вкупу. Що тут робити?.. „Ходім, — каже Стефан, — а кума Панька лишім коло коний“. — Пішли ми. Ну, а знаєш, який кусень треба обходити, щоби дійти на сам берег ріки. Заки ми туди дібралися, заки що, то, може, з півгодина минуло. Вітер аж землю рве з-під ніг, аж лід на ріці тріщить, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плюта така, що хоть зараз гинь! Темно, страшно... Ми побралися за руки і їдемо напوماцки туди, де чути стогнане. Дивимосся, лежить щось чорне на леду й не рушається. Ми підійшли, кінь посеред роздрухотаних саний. Певно хтось з дороги схибив та перевернувся долі бережищем. Оглянули коня, неживий. Їдемо далі, — а твій бідний Іцко лежить на леду і вже от-от, ледво стогне! Господи, Твоя воля! Таке нещасте на чоловіка.

Максим оповідаючи грів прозяблі руки над огнем і плавав люльку. Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав

скоса на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кривавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана і Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але газди всі обіцяли прийти, скоро повідвозять худобу додому. Іцик лежав без пам'яті, говорити не міг і, бачилось, не пізнавав нікого. Герман раз лише поглянув украдкой на нього. Голова була позав'язувана хустками, крізь які повиступали широкі плями крові. На бороді і волосою скріпла кров, бекеша і сорочка криваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лица страшний!

Аж десь над раном, коли буря трохи стихла, приїхав цирулик із Дрогобича і почав сварити та лютитися на селян, що бралися самі до перев'язки ран, а не знають тому ладу.

— Але ж, пане, — відповів Степан, — та ж доси був би згиб чоловік! Ми бодай що-то, а кров затамували.

— Мовчи, стара торбо! — гаркнув гнівно цирулик. — Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш то знати?..

Стефан, хоть був на словах досить острій, змовчав, а цирулик почав розглядати рани і запевно мусів признати в душі, що перев'язка зовсім не була така лиха, як думав зразу. При допомозі селян, котрі почали увихатися, немов тут ішло про рятунок їх наймилішого свояка, попромивано рани, і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено в Іцка. Здається, падаючи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік (і то верхньою половиною тіла) о гострий, вистаючий камінь, бо ліва рука була зломана повижче ліктя, а крім того в самім рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося направо, при чім Іцик об другий камінь страшно скалічив собі голову. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, котрих зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, він стис плечима і сказав, що велике було би диво, якби дожив до завтра.

Цирулик сказав правду. Іцик умер ще того самого дня, не прийшовши ані на хвилину до пам'яті. Герман не плакав на його похоронах, — його тіло все ще дрижало зо страху від тої ночі, — страх витискав усяке інше чуття. Він ночував у губицького орендаря, котрий zarazом узяв опіку над Іцковим маєтком, щоб ніби зберегти його для Германа. Герман пробув у нього до весни, не знаючи, що діється з тим маєтком. Аж коли громада впінула за те діло, орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квіти, хату й огорог Іцків продано, а по сплаченню довгів лишилося для Германа 92 гульдени, які орендар віддав йому до рук. Герман з тою

сумою вийшов із Губич, пішов у світ щастя шукати, і ота сума була першою підвалиною його мільонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидячи за писемним бюроком перед рахунковою книжкою в Бориславі, він, практичний, діловий чоловік, не багато ваги прив'язував до наслідків, які лишило те життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згїрдно, звисока, шукав у голові насмішливих слів для його схарактеризовання, але проте його думка раз-у-раз вертала до тих світлих хвилин і, не знати чому, йому все ставало легше на серці, коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, — але чув заразом, що теперішнє життя серед достатку й розкоші зовсім не ліпше від тамтого, коли навіть не поганіше. Він сам не знав, чому кожний раз при думці про Іцка й Губичі йому робиться якось так на душі, як тому, хто, блудячи в густім темнім лісі, крутими стежками, нараз вийде на невелику поляну, залиту ясним, сонячним світлом, заповнену теплом і пахощами квітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того вражіння, і йому бачилося, що ось він знову запускається в темний ліс, у яким йому призначено блудити без виходу. А доки, до якої цілі, — хто його знає! Йому робилося чимраз тяжче, тісніше, — якось душно і лячно. Чи то від сонячної спеки, чи від вогкості в хаті, йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чого. Не було в нього певної думки про заробок, до якого при тім не мав ні вмїлости, ні охоти. Кілька днєй він жив сяк-так на одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються, і подумав, що опісля він залишиться зовсім без нічого, голий і голоден, перелякався дуже і завзявся — радше тут згібати, а не кивати більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було б нічого вийшло, коли б не щасливий випадок, що показав йому який-такий заробок. В шинку, в яким він ночував, зійшлися одного вечера якось чорні, страшні, смердячі люди. Герман зразу боявся їх, але почувши, що бесіднують між собою по-жидівськи, підійшов ближче і став слухати. Це були самі молоді, 18—20-літні парубки, котрі завтра вибиралися до Борислава „либати“ кип'ячку. Герман довго слухав їх бесіди про те „либаннє“, але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, і цей відповів йому, випиваючи душком склянку пива:

— Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нею хлопи вози

смарують. Ну, то береться кінський хвіст, згониться ним поверх води, то тота ропя набирається на волосінь, а з неї рукою зсувається до коновки. Тото називається „либати“.

— Ну, і де ж дівається ту ропу? — спитав зацікавлений Герман.

— Носиться сюди до Дрогобича, тут є такі, що куплять.

— А добре платять?

— Чому ні! За коновку шістка. Ну, а як добре звивається, то за день дві коновки назбираєш. Тільки ось носити біда!..

Герман почав роздумувати над тою бесідою. Що ж, — воно то не зле, такий заробок. Хоч робота негарна, то зате легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра йти з либаками до Борислава і коли сказав їм це, вони пристали, тільки жадали могоричу. Герман на radoшах упоїв їх пивом, щоб „обляти“ свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця: Борислав і Дрогобич. Хоть дорога не близька, — либаки мусіли кожної доби тіпати туди і відтам: увечір з повними коновками кип'ячки на коромислах до Дрогобича, а рано з порожніми назад до Борислава. Перший день нової роботи особливо глибоко вбився Германові в тямку. Він живо нагадує ще тепер той холодний поранок майовий, коли, wraz із п'ятьма іншими либаками, йшов стежкою повперек піль до Борислава. Вони йшли горою через Тептюж, лишаючи Губичі збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і облило кривавим світлом ратуш, костел і церкву св. Трійці. Сюди ближче виляся, блискотячи, мов золота змія, Тисьмениця і шваркотіла в віддалі по камінні. Дуби в Тептюжі ще йнощо починали розвиватися, зате сподом ліщина шелевіла вже своїм широким темнозеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кожного через плече, — хто молитву мурликає, а хто й так собі дещо співає. У кожного при боці торба з хлібом і цибулею, — це його цілоденна пожива. Ось вони минули Тептюж, — перед ними поле, зелене, свіже, — далі лука, замаєна цвітами, — зноґ горбок, через який гадиною звивається стежка, — і ось бориславська кітлина. Не доходячи до самого села, вони розійшлися по луках, по мочарах, — кождий вишукав собі місце, і стали до роботи.

Бориславська кітлина виглядала тоді ще зовсім не так, як тепер. Бідне, підгірське звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжі Діла понад пото-

ком. На пригірках, від Бані і Тустанович, були господарські поля, а нижче луки і мочари. Але при всім цім земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив з неї, особливо теплими вечерами. Весною, коли розтаяли сніги, і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось, немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крові в глибоких, невидимих жилах. Поміж народом ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Борислав, були давніми часами великі братовбійчі війни, що тут поховано багато люда, невинно побитого, і що трупи щороку силуються встати на світ і силуватимуться доти, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалять увесь Борислав і підуть у світ воювати. Не знали бідні бориславці, говорячи собі зимовими вечерами цю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна, підземна потвора небавці вже прірве земну опону, розвалить їх бідне, сумирне село і зруйнує до тла їх і їх дітей! А тим менше знали і гадали вони, що та потвора то зовсім не трупи давніх лицарів, а ота гидка, чорна, смердяча ропа, котра тепер випалювала їм сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі прочищеною нафтою на зиск і вигоду панам та жидам, а їм на горе та на втрату.

Герман усе ще думав про перший день своєї нової роботи. І чим довше думав, чим виразніше ставала йому перед очима кожда подрібність того дня, тим тяжче і сумніше робилося йому. Це був такий самий хороший, теплий, погідний день. Саме в такий день, перед двадцятьма літами, перший раз обхопив його задушливий нафтовий сопух і швидко погасив перед ним і сонце, і денну ясність, — прогнав з-перед нього запах цвітів, заглушив співи пташків, перемінив його в якусь тяжку глинисту масу, що котиться долі горою, давлячи й гнетучи все, — оживлену тільки жадобою грошей, зиску, багатства! Двадцять літ минуло від того першого дня, а задушливий нафтовий сопух усе ще не розсіявся, — усе ще обвиває його немов густою паморокою, здавлює йому груди, глушить і вбиває хороші людські пориви серця!

— Ох, на волю, на волю з тої поганої смердячої тюрми! — прошептав він без свідомо, сам ще не знаючи, що це за тюрма, і чи можна з неї видобутися на волю.

А спогади йдуть безперервним рядом, насувають йому образи минулих літ, не питаючи, чи радість по них залишається в серці, чи жаль і горе. Його заробок відразу пішов добре. З невидимих джерел підходила кип'ячка ненастанно і спливала блискучими перстнями на поверхність каламутної води. Герман, либаючи цілими годинами, дивувався не-

раз, що це за сила пре наверх той жовтавий, гострий плин, і де є його джерело. Він думав собі, що якби добувся до самого джерела, то тоді аж міг би розбагатіти. Але його товариші балакали частенько, що це так тільки — земля „п'отиться“, що джерела ніякого Герман не добуде, бо його й зовсім нема, а щодо збагачення, то може ще добрий час заждати. Герман не любив тих нашішок і покинув говорити, а далі й думати про нафтові джерела.

Тимчасом і не добуваючися до джерел, він умів тягнути зиск з того, що було. Не довго двигав він кип'ячку на коромислі до Дрогобича і швидко побачив, що воно — погана річ. Але в нього були гроші, — пощо йому мучитися, коли можна й самому собі полегшити і ще від других скористати. Ось він, змовившись з іншими либаками, купив за свої гроші коня і візок, щоб возити кип'ячку до Дрогобича. З того вийшла потрійна користь для нього. Раз те, що не потребував щодня двигати коновок до Дрогобича на продаж, бо міг возити їх, та й то що другий день, — тим самим і часу менше тратив і міг більше улыбати, — а ще й другі либаки давали йому для перевозу і продажу свою кип'ячку, а за кожних п'ять коновок їх кип'ячки додавали шосту для нього. Кінь не потребував також багато, бо за коновку смаровила, якого самим ніколи було налибати, селяни давали Германові сіна і ще не боронили йому поставити коня з візком якийсь час під своєю шопою.

Так воно йшло кілька літ, а за той час Германів капітал не тільки не розтратився, а при його зручності і хитрості майже взтрое виріс. Він за той час жив дуже нужденно і ощадно: не пив нічого, окрім води, їв мало і погане, і тому й сила його, при нездоровім повітрі серед багна, почала падати. Але Герман не дбав про те. Жадоба грошей чимраз сильніше опановувала його, — чимраз частіше він думав над тим, яким би тут способом розбагатіти. Зимою він сидів у Дрогобичі, — звичайно в того таки жида, що вліті купував у нього наливану кип'ячку. Це був не старий іще, сухий, поганий жид. Він торгував маззю, мотуззям, заліззям і всякою всячиною, що потрібна для селян. Герман, пробуваючи в нього зимою, помагав йому нераз торгувати, при чім багато йому придалася давня його онучкарська вправа. Жид звичайно назначував ціну за всякий товар, здаючи Германові до розпродажу, а що йому вдалося взяти поверх тої ціни — це його. Розуміється, що Герман не був з тих людей, що для якоїсь там чесности готові самі собі шкоду робити. Він шахрував покупців і дер з них, що міг, а коли нераз

деякий селянин почав сваритися або проклинати, він, сміючись, витручував його за двері. Таким способом Герман до-роблявся. Про його гроші не знав ніхто, і всі вважали його простим наемником. У свого господаря він повнив зимою всяку службу і немало не раз натерпівся від його жінки і від інших жидів усякої сварки, а то й биття. Одначе він хилився перед ними і таїв у собі злість.

Само собою розуміється, що таке життя йому швидко збридло, і що він ждав весни, як спасення душі. Навесну відкривався для нього свобідніший світ, а життя в Бориславі, хоть нужденне і не вигідне, все таки якось швидше і веселіше збігало серед сміху і жартів інших либаків. Але не того бажав Герман. Він пізнав ціну грошей у нужді, пізнав, що без них жити лихо, що вони одні можуть визволити його від тої нужди, цогані і приниження, які так часто мусить тепер терпіти. Поволі в його душі розгорялася страшна гарячка, сліпа жадоба грошей заглушувала всякі інші чуття, закривала перед його очима всі перепони і манила його тільки одною метою — багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку з іцькової спадщини і либацького промислу, рахував їх щотижня, ховав, як найдорожчу надію, і не пробалакався за них ні перед одним товаришем, боячися, щоб вони не всилували його якнебудь пропустити їх. Але він знав, що гріш лежачи не росте, для того обзирався пильно довкола, ловив усякі слухи, розпитував незначно про корисні „г е ш е ф т и“.

Гешефт незадовго лучився. Уряд почав будувати в Дрогобичі військове депо і шукав доставців на різні будівничі матеріяли. Часи були бідні, доставців зголошувалося небагато, а уряд, хочачи приспішити справу, поставив легкі й корисні умови. Того тільки треба було Германові. Він найнявся доставувати дерева і вапна, але його власних грошей на те далеко не доставало. Він крутився, мучився, кидався сюди-туди, але надармо. Посторонньої помочі годі було надіятись, і Германові недалеко було до того, щоб стратити все дочиста та йти знов либати кип'ячку до Борислава. Несподівана, хоть і не зовсім для нього щаслива приключка вирятувала його цим разом.

Чоловік, у котрого пробував Герман кілька літ, дізнавшись, що його слуга, простий либак, взявся урядові доставувати матеріялів до будівлі, зразу вухам своїм не повірив, відтак розсміявся, — вкінці, видячи, що Герман не на жарт таки заходиться коло роботи (і кавці кількасот гульденів

зложив і дерева та вапна довозить), — розлютився дуже на нього, чому йому того не сказав уперед, чому не пішов з ним на спілку і т. д., а коли накінець Герман почав просити в нього позички кількасот гульденів, гнів його дійшов до того, що не тільки відмовив грошей, але ще, вилаявши молодого спекулянта, вигнав його зі своєї хати.

— Марш, забирайся! — кричав розлючений жид. — Хто знає, відки ти гроші взяв! Може, то крадене, ще мені біда буде! Рушай, най тебе на очі не виджу!

Герман забрав свої манатки і пішов. Його не так діткнула образа і погане підозріння, як розчарування і відмова позички. Що діяти? Тут наставники наганяють, щоб швидко доставувати всього, а тут ні за що ні матеріялу більше закупити, ні навіть фіри заплатити. Правда, матеріял і перевіз були тоді в дрогобицьких околицях уп'ятеро дешевші проти теперішнього, але в Германа не було майже ніяких грошей. Він задумався важко. Як на термін не постачити усього, пропаде кавція, а тут і надії нема на якубудь поміч.

Вже вечеріло. Забиралося на слотаву погану ніч. Герман ішов не думаючи ні про що, крім свого „гешефту“, не обзираючися ні на пору, ні на погоду. В руці ніс невеличкий пакунок. Думки його, мов потривожені горобці в сильці, шибалися в різні сторони, шукаючи виходу. Холодний піт виступав йому на лице, коли наvertsалася йому думка, що „прийдеться на все махнути рукою та й“... Махнути рукою на те, на чім він довгі літа будував усю надію своєї будучности! Ні, цього не буде! Він мусить найти ще спосіб, мусить щось придумати! Поволі стемніло, — холодний дощ почав кропити в лице Германа. Дрібні гризькі студені краплі впали так несподівано на його розгарячене лице, що він в одній хвилині зупинився і оглянувся довкола, немов пробуджений зо сну, пригадуючи собі, де це він, і що з ним робиться. Аж тепер він нагадав собі, що його вигнано з хати, що треба шукати денебудь нічлігу.

— Треба йти до шинку спати, — подумав він собі і оглянувся довкола, на яким це він передмістю.

— Ов, та це Лан! — проворкотів він сам до себе. — А я тут коли зайшов аж із зварицького передмістя? Тьфу!

І він обернувся якстій, щоб повернути на зварицьке і піти туди на ніч до знайомого шинку, де звичайно збиралися либаки. Повертаючись живо на краю вулиці, він у померках зачепив ліктем якусь людину і мало не струтив її до глибокого рова край дороги.

— A riech'an daanen tat'n aran!¹ — крикнув на нього дзвінкий дівочий голос, і при тім дві м'які руки обхопили його руку так нагло, що він задрижав цілим тілом і малощо й сам не втратив рівноваги.

— Nü, wus is?² — запитав він, повертаючись в той бік, звідки грозила небезпека.

Не вважаючи на неласкаві слова, якими привітала його незнайома людина, в голосі його не було ні гніву, ні прикροї жорстокости. Дотик м'яких рук зробив на нього якесь дивне враження; він сам не знав, що воно таке, і почав крізь померки приглядатися незнайомій людині.

Це була жидівська дівчина, літ, може, коло двадцяти, повнолиця, чорноока, хоть і не зовсім хороша собою. Подібних облич бачив Герман день-денно цілі десятки на вулицях, але тоді, вечірньою добою, підо впливом м'якого дотику її рук, бачилося йому, що це лице якесь принадніше від інших, очі живіші, голос приємніший; одним словом — він став, немов причарований, і з дурною міною дивився на незнайому дівчину. Ще й тепер, пригадавши собі оту стрічу і цілу сцену на вулиці, Герман сплюнув з досади.

— От не мало мене де лихо здибати, то мене догонило на гладкій дорозі! — проворкотів він, морщачи чоло. — Дурень з мене був та й годі.

Але тоді, при першій стрічі з Рифкою, Герман дуже і дуже далекий був від подібних неделікатних думок і викриків. А втім на хвилину він не міг прийти ні до яких загальом думок, доки йому над вухом не прозвучав дзвінкий сміх дівчини. Сміх той протверезив його.

— Ну, чого стоїш, очі витріщивши? — проговорила вона. — Ади, дощ буде, махай!

Вона хотіла відійти, — Герман мимоволі машинально вхопив її за рукав, усміхаючись. Вона поглянула на нього якимсь дивним, напів гнівним, напів визивним поглядом. Герман осмілівся, почав розмовляти, йдучи поруч неї. Так зав'язалося їх перше знайомство.

Рифка, як і Герман, була сирота. Її батьки повмирили також на холеру, вона лишилася маленькою дитиною в опіці старої тітки, у котрої жила й тепер. Тітка ота, бездітна вдова по орендареві з Залісся, взяла її за свою, обіцяючи при виході замож дати їй п'ятсот гульденів посагу і виправу. Рифка розповіла про все це Германові зараз першого вечера, заки

¹ Чорт би забрав твого тата.

² Ну, що таке?

зайшли до її хати. Герман, відпровадивши її аж до дверей, пішов задуманий ночувати до шинку.

— „Щасливий випадок, — гадав він собі, — коб лиш удалося! Возьму оженюся з Рифкою, а її вином можна буде порятуватися бодай що то!“

Ця думка засіла йому в голову, і він твердо рішився вповісти її. Прицім і часу годі було тратити, — діло пильне, і Герман хотів якнайшвидше доп'ясти свого. Зараз на другий вечір він підстеріг Рифку, як ішла до міста, і розповів їй свою думку. Вона спершу застидалася і почастивала його звичайним своїм: „A riech'an daanen tat'n aran!“, але коли Герман розповів їй докладно про себе і свій заробок, стала трохи ласкавіша, час-від-часу поглядала з-під лоба на нього і накінець веліла поговорити з тіткою. Справа вдалася, хоть не без звичайних торгів і передирок, — за дві неділі Рифка вже була жінкою Германа, а Германів „гешефт“, посилений Рифчиними грішми, пішов живо вгору, приносячи Германові значний зиск. Оженившись, Герман почув ще гарячіше жадобу грошей, він знав, що незадовго на його голові буде вдержання численішої родини, прокормлення кількох голодних, а непрацьовитих ротів. А йому так не хотілося попасти знов у стару нужду, а ще до того з родинюю. Дрож холодна проходила по його тілі, коли подумав собі щось подібне, — тим то кинувся всею силою в „гешефт“, — уривав усім і кождому, крутив, вився, кривдив, кого міг, ошукував уряд на якості дерева, на вазі вапна, на всім, — підплачував злісних і половину кльоців брав задармо з панських лісів, — одним словом, був усюди і дер лико, де тільки дрібку відставало. Така праця, дрібна, виснажлива, гидка, — серед вічних сварів, проклять, криків і принижень прийшла якраз до смаку Германові. Вона забирала всі його сили, всі його думки, — не давала йому ні над чим спинятися; заглушувала всякий внутрішній, людський голос, окрім невгамовної, неситої жадоби зиску. Рифка і її тітка (Герман жив у їх домику) дивилися на його невсипуще запобігання і тишилися, подивляючи сприт і розум Германа, коли той вечером у шабас розповідав їм про свої штуки та обороти. Всі троє вони жили по-давньому, — крайно ощадно. Рифка і її тітка займалися деякою роботою, що їх прогодовувала, а й Германові також небагато було треба. Таким способом гроші призбирувалися докупі, і незадовго Герман міг уже вийняти з обороту жіничин посаг, як чистий зиск. Коли до будівлі не треба було вже ні дерева, ні вапна, Герман взявся доставляти гонти, лати і інші подібні знадоби і на всьому виходив з зиском

через свою спритність і часто безсовісне туманення гоїв, фірманів та злісних. Будування депа протяглося цілих чотири роки, а за той час Германів капітал устиг нарости до значної цифри, десяти тисяч. Інший, на місці Германа, затер би долоні з радости, що йому вдалося так гарно зискати, і, тямуючи стару приповідку: „По зиску втрати надійся!“, сховав би грошики в безпечне місце та й почав сяк-так жити процентами. Але Герман був не з такихських. Боротьба задля крейцара, задля гульдена, а то й сотні гульденів, — боротьба завзята, тяжка і ненастанна, розгарячила його. Він шукав іншого поля, на яким би міг зараз стати до бою з новими противниками. Таке поле вже існувало, а існувало воно не де, а в Бориславі.

Домс, знаменитий пруський капіталіст, котрому Галичина майже в кожній галузі промислу завдячує першу спонуку, проїжджаючи через Дрогобич, звернув увагу на дивну мазь, котру жиди в коновках розносили на продаж селянам по ринку. Переконавшись, що це нафта, занечищена земляними і іншими мінеральними примішками, він забажав побачити те місце, де добувають ту мазь. Йому зараз показали бориславські мочари. Селяни розповіли йому, як вона підходить на верх води, як випалює траву і всяку рослинність, а деякі заговорили навіть про підземних, заклятих бойовиків, що їх перегнила кров випливає наверх. Домс, практичний чоловік, розуміється, небагато там зважав на такі казки, але швидко покмітив, що нафтові жили мусять бути неглибоко, коли нафта сама підходить догори, і що мусять вони бути неабиякі багаті. Він поїхав до Борислава, провідав місцевість і рішив зараз-таки почати першу пробу. У кількох бідніших він позакуповував за безцінок частки поля і, найнявши бориславських таки парубків, почав копати вузьенькі „дучки“. По трьох-чотирьох сажнях показалася нафта. Домс тріюмфував. Він швидко кинувся будувати дестиларні, почав радитися з ученими інженерами та гутниками. А тим часом збоку натягла інша хмара, що швидко затемнила його надії.

В околиці рознеслася вістка поміж усіма маєтнішими або й тими, що бажали швидко доробитися, про Домсову нахідку і про „чистий інтерес“, який з того можна б зробити. Всі, а особливо жиди, лавою поперли в Борислав, хто з готовими грішми, а хто й так, на щастя. Почалася боротьба, якої досі не бачила Галичина. Слизький, влізливий жидівський елемент, мов вода підчас повені, вдирався в усі закутини, всі шпарки, шпів, немов тисячі хробаків, показувався всюди, де його ніхто й не сподівався. Докладне знання про-

стого люду, умілість використовувати його, ошукувати в дрібницях, на кождім кроці, — надавали жидам велику перевагу над німецькими капіталістами і всякими фаховими людьми. Домс не міг видержати їх конкуренції і, хоть не перестав держатися в Бориславі, одначе діло не приносило такої користі, якої сподівався. Тільки жиди зі своїм „грабіжницьким господарюванням“ могли вдержатися. Вони не вважали на нінащо, аби тільки добути „кип'ячку“. Закопи робили вузькі, огороджували хворостом, вентиляція спершу була дуже мізерна, ніяких приписів безпеки ні здоров'я не зберігали, — тисячі, тисячі робітників гибли за марний зиск, а жиди збивали тисячі і міліони. Вони й один одному не пропускали. Де один добув нафту, другий копав зараз тут же побіч нього, брав глибше, підкопувався під тамтого. Уряд не міг собі з цим дати ради, бо довгий час не було в Бориславі майже ніякої урядової контролі, майже ніякого надзору над публичним безпеченством. Всілякого роду проступки, а то й страшні темні справки, були дуже звичайні. Село Борислав поволі шезало в тім непросліднім хаосі, мов піна на воді. Давні побиті бойовики встали з могил, а встаючи розвалили село, що вирросло було над ними!

Герман Гольдкремер був один з перших спекулянтів, що злетіли на Борислав, мов хижі ворони на падло. Незадовго в нього були вже три ями з „матками“, це є з головними нафтовими жилами. Герман став напруго багачем. Досі він тільки боровся, — тепер став безпечно на ноги. Капітал плив йому сам до рук. Але ще довгий час не покидала його та гарячка, з якою колись узявся до першої спекуляції. Довго ще він цілими днями літав по Бориславі, заглядав від ями до ями, сварився, кричав, штуркав робітників, одним словом, як говорили ріпники „квапився, немов завтра вже мали 'го нести на окопище“. Він спершу немов сам не вірив своєму щастю, боявся, що ось-ось воно розслизнеться, розвіється, мов дим. Нераз вечерами він заглядував у тісні темні гирля ям, і дрож пробігав по його тілі. Він пригадав собі своє либацьке життя, пригадував собі селянські оповідання про людську кров у землі, про поганих „песиголовців“, що живі лежать у могилах і ждуть, поки хто їх не випустить на світ. Йому ставало страшно. Його забобонна фантазія рисувала йому почварні образи, — йому причувалися навіть у сні стогнання, що ніби добуваються з ям серед пільми і мертвої тиші. Але такі хвилини не то рефлексії, не то мускульної втоми і заспокоєння, були дуже рідкі. Гарячкова діяльність затопляла Германа, — він був немов сліпий, немов сновида,

що під проводом невидимої сили ступає понад пропасть і тим тільки щасливо проходить коло неї, що не бачить нічого коло себе. Так само не бачив і Герман у своїй гарячці важних річей, які відтак тим дужче далися йому відчути.

Передовсім він не бачив того, як розвинулося за ті літа його родинне життя. У нього вродився один син, Готліб, але Германові ніколи було уважати (зрештою ні вміння, ані здібности до цього в нього не було), як розвивається, під якими впливами росте його син. Він знав тільки те, що на четвертім році віку малий Готліб почав учитися від звичайного, трохи, зрештою, порядніше одягнутого бельфера гебрейської мови і Письма Святого, а на шостім році пішов до „німецької“ школи в Дрогобичі. Знав також і те (учителі частенько йому про те говорили), що Готліб дуже тупа голова і лихो вчиться. Але розважити докладніше над усім цим він не міг і не мав коли, тому то й збував усе грішми, — платив добре вчителям, що „підучували“ його Готліба приватно, дома, — платив вино та цукри оо. Василіянам, під зарядом котрих була школа, — і Готліб поволі з тяжкою бідною йшов з кляси до кляси.

Та недовго ж тяглася освіта Готліба. Скінчивши четверту нормальну, він навідріз об'явив батькові, що далі „мучитися в тій проклятій школі“ не думає. Батько спершу зачудувався, далі розлутувався і почав грозити, а, видячи, що все це не помагає, пристав на жадання сина і дав його до крамниці на науку торгової практики. Там пробував Готліб і досі. Сцена з сином по скінченні нормалок перший раз відкрила очі батькові, розгарячкованому грошовими спекуляціями. Він побачив, що його син попри все ліниство, попри всю сонливість, близький до ідіотизму, вміє бути таким упертим, таким завзятим, що йому аж страшно стало. Довгі часи стояла Германові перед очима маленька, груба, буцмата фігурка його сина з низьким чолом, щетинистим, найженим вгору волоссям, з грубими, посинілими зо злости губами, з маленькими сірими очима, в котрих палаала така тупа завзятість, така злоба і лютість, якої він досі ніколи не бачив у дитини. З затисненими кулаками і з страшним писком Готліб кидався на нього, так, кидався, дерся горі ним, сам не знаючи чого. Напад лютости не багато різнився у нього від нападу епілепсії.

Але Германова спекуляційна гарячка тоді ще зовсім була не припинилася. Готліб успокоївся, поставивши на своєму, хоть з лица його, — це Герман аж тепер побачив, — ніколи не сходила понура упертість ідіота, що знов часом на-

пруго переходила в бездумну ідіотичну веселість. Друге, що Герман відтепер мав час розважити на своїм сині, — це була жадоба грошей, — ні, жадоба розкидати їх. Він купував різні забавки і тут таки псував та товк їх, — книжок, бувало, на курс у нього переводилося більше копи, — одежа шезала на нім, мов на вогні, — одним словом, Готліб відмалу перемінювався поволі в якогось кобольда, в якогось духа-мучителя, котрому все на перешкоді, все в дорозі, і котрий все старається змести і знищити, до чого тільки може руку прикласти. Стіни в його покою повні були дір, виверчених у мурі ножиками, а тут-таки в цих дірах видніли ще поломані вістря ножиків. Слуги і служниці мали з ним чисте пекло: ніколи не дав їм спокійно пройти попри себе, щоб не цьвігнути батогом, не вдарити каменем, не бризнути болотом. Герман, котрий дуже рідко бував дома, і котрого Готліб у початках трохи боявся, не знав або мало знав про це: аж вищезгадана сцена відкрила йому очі. Та й тоді він над цим так багато не задумувався.

— „От, дитина“, — погадав собі, — „звісна річ, живе, вразливе“.

Він заспокоївся, віддавши його до крамниці свого знайомого купця-текстильника Менкеса. Та не довго потривав його спокій. Син і тут не перестав бути тим, чим зробила його напів природа, а напів виховання матері, і дуже часто Германові приходилося слухати скарги інших „суб'єктів“, а то й самого „принципала“ на Готліба, — дуже часто приходилося йому сплачувати значні суми за шкоди, які понароблював його син у різних місцях.

Але поволі-поволі, з ростом маєтку, потухала спекуляційна гарячка в Германовій крові. Він тепер уже став найпершим багатцем поміж усіма бориславськими капіталістами. У нього було кількасот власних ям, — кільканадцять дестиларень, на нього працювало кілька тисяч робітників, працювало під надзором неблаганних неробів-жидів, котрим Герман за те тільки й платив по 40—60 крейцарів денно, щоб наганяли робітників до роботи від рана до ночі. За п'ятнадцять літ, від часу почину бориславської спекуляції, Герман закупив бориславську домінію й ще кілька шляхетських посіlostей в околиці і став уже дідичем. Але разом з тою щасливою хвилиною, коли це сталося, — настав у житті Германа новий, спершу дуже мало видний, але все таки важний поворот. Його очі, досі засліплені тільки одною жадобою, зайняті тільки шуканням одного — багатства, тепер, найшовши його, почали оглядатися навкруги, почали пильніше

розглядати всі обставини, серед яких текло Германове життя. Той, так сказати, критичний поворот, не надійшов разом, не став ніколи дотепер надто сильний, — але все таки багато вражень, яких Герман уперед не добачував, тепер підпадали йому під очі, будили його увагу, каламутили потрохи супокій і, падаючи поволі, незначно, час-від-часу, мов краплі холодної води на розігріте тіло, разили його глибоко, лютили і перероблювали цілу його вдачу, весь світогляд.

Окрім дивної природи сина, що перша звернула на себе його увагу, він швидко покмітив, що і його жінка у своїм роді не менше цікава і сумне явище, і коли темпераменту сина не можна було назвати інакше, як хоробливим, — то і вона не була зовсім нормально розвинута. Оженившись з нею, Герман відразу кинувся до своїх справ, з головою потонував у них і не бачив, як жива, бесідлива і сьак-так привітна дівчина, з котрою він оженився, перероджувалась, перемінювалась поволі в зовсім іншу, не подібну до першої. Вона зовсім не була освічена, а доки ще незабезпечене становище Германа наганяло їй страх про будучу долю і заставляло до якоїнебудь роботи, — доти й до людей була подібна. Але швидко маєтковий стан Германа поліпшився, — йому нічого було боятися за будучий хліб, — сам не знаючи, як і коли, він став жити вигідніше, в порядній, хорошо мебльованій хаті, став держати слуг, коні, далі закупив у Дрогобичі кілька каменів на власність, — і тут життя його жінки пішло зовсім іншою дорогою. Всяке зайняття, всяку роботу вона покинула, — стала їсти смачно і багато, немов хочючи винагородити собі давніші часи недостатку. Стрії займали її якийсь час, і вона видавала на них немало грошей. Але чим далше в літа, тим більше вона товстіла і лінивіла. Цілими днями вона сидить, бувало, в м'якім вигіднім фотелі під вікном та дивиться на ринок. Її лица стали повні і віддуті, — очі, коліси чорні, блискучі й привабливі, тепер втратили блиск і стали немов олив'яні, голос понизився, згрубів, а рухи стали тяжкі й неповоротливі. Людська жива подоба помітно тонула в надмірі м'яса і товстости. Пані Гольдкремер на всякого, хто її бачив, робила прикре, аж тидке враження.

Безмежне лінивство, фізичне і духове, зродило в неї та кож упертість, властиву ідіотам, котрим годі подумати про щонебудь, — значить, годі й рішитися на якунебудь зміну, на якийнебудь живіший крок. Вона так боялася всякого руху, всякої зміни довкола себе! Вона й синові своєму передала оте ідіотичне лінивство і оту тупість, тільки що в Гот-

ліба до неї примішалася ще батькова гарячка, що проявилася рідкими вибухами лютости і вічною невсипною жадою нищення, псування та трачення всього без думки і без цілі. Правда, школа, товариство, в котре відтак увійшов Готліб, обтесали трохи його дику вдачу, але не змінили її. Вона виявлялася тепер рідше, ніж уперед, але все таки виявлялася, скоро щонебудь збоку дало до цього досить сильну спонуку.

Герман нешвидко встиг докладно приглянутися всьому цьому. Спершу не клав на це великої ваги. Але вічна нерухомість, неробство і впертість жінки лютила його — гарячкового, непосидючого спекулянта. Він часто починав з нею сварку, але все надармо. Вона нераз і відповідати йому не хотіла, або на його бесіду відповідала напівдобродушним, напівдурним сміхом. Герман лютився і вибігав з дому. Подібні сцени останніми часами ставали щораз частіші. Германові робилося дома щораз прикріше, він почував себе немов у різницькій ятці, переповненій запахом свіжого м'ясива. Щось мов перло його з дому, — але сам він не знав, куди йому дітися. Та щастя його, що він не зовсім ще ясно бачив, що це за люди, з котрими йому треба жити, — що це за натури, його жінка і син! Щастя його, що він не знав, чому вони такі дивні, примхуваті, уперті, — що він уважав їх здоровими людьми! Коли б він був знав, яка велика мірка помішання розуму і психічної недуги лежить в їх крові, він певно не був би міг і днини почувати з ними під одною стріхою! Правда, життя і природа — це дуже консеквентні діячі, — вони швидко показали йому й той бік справи, — але все таки ближча задума могла б була спричинити переверот, а то й зовсім звести його на супокійну дорогу лікарського та психіатричного рятунку.

І тепер, у хвилині найбільшої переваги рефлексії та спогадів, яку досі тільки переживав Герман, він не спинявся довго над картинами свого родинного життя, — так дуже це життя йому збрідло. Саме вчора в нього була завзята передирка з жінкою, в котру вмішався й син, що на той час був дома. Герман тепер уже й не тямить, про що їм пішло, — але те тільки тямить, що жінка й син насіли на нього так, що мусів утікати з дому. Жінка лаяла його, а син грозив, посинівши зо злости. Герман сплюнув перед себе з досади.

— Прокляття боже на таке життя! — шепнув він, беручися до роботи.

Швидко перо заскрипіло по шорсткім сивім папері. Але рефлексія ще не втихла. Герман зупинився по хвилині, по-

глядаючи на великі стовпи чисел, що п'ялися перед його очима на папері.

— Для кого все це? — прошептав він. — Хто з цього схіснує? А на це ж увесь мій вік пішов, усі мої сили!..

Але діловий, практичний чоловік в одній хвилині обізвася, і всі непотрібні рефлексії втихли, поховалися геть, мов малі діти перед різкою. Герман устав, пройшовся по кімнаті, випив склянку води і засів до роботи.

Була одинадцята година. Сонце жарило, а вітер крізь вікно заносив до кімнати розпарений нафтовий сопух і безкінечний гук, крик та гамір робучого люду. Герман усе ще сидів і писав, не зважаючи на нінащо. Він умисно хотів набити собі голову числами та рахунками, щоб прогнати інші, погані думки.

Нараз двері до його покою з лоскотом відчинилися, а в них показалося нагло, мов червона блискавка, широче, розгоріле лице його сина. Ще хвилинка, — а перед ним стояв Готліб, задиханий, покритий курявою, з блискучими очима і стисненими кулаками.

— Га, — промовив він, важко дишучи і падуци безсильно на канапу.

Герман, перепуджений і здивований, витріщив на нього очі.

— А ти чого сюди прибіг? — запитав він по хвилині.

Готліб не відповідав. Видно, що він пішки пройшов усю дорогу до Дрогобича, та й то пройшов не „спациером“, а швидко. „Що таке сталося? Чого йому треба?“ — думав собі Герман, дивлячися на сина і ждучи його відповіді. Відповіді не було.

— Ну, що ж там таке? — промовив Герман ласкавіше. — Чого ти прийшов?

Останнє запитання стрясло нараз Готлібом, мов електрична іскра. Він в одній хвилині зірвася і з затисненими кулаками прискочив до батька.

— Гроші давай! Чуєш, гроші! — скрикнув він, чіпаючи його за груди. — Гроші давай, мені грошей треба, багато, чуєш?..

Голос ледве продирався Готлібові крізь пересохле горло. Його руки дрижали. Герман поблід зо страху. Він не знав, що йому робити: чи кричати помочі, чи вговорювати сина по-добро!

— Нащо ж тобі гроші? — спитав супокійно Герман.

Він силувався на спокій, хоч чув, що йому щось під горло підступає, немов хоче його задушити.

— Треба, треба, не питай, — кричав Готліб, шарпаючи його. — Давай швидко, у тебе їх і так багато! Давай, бо!...

Готлібів голос урвався. Герман поглянув на його обличчя, в його очі... Боже, що за дикість, що за страшна жадоба! Йому стало страшно і гидко, немов це не власна його дитина, а якийсь гад дотикається його тіла. Зачудування перейшло в гнів. Він одним замахом відіпхнув сина від себе так, що той хитаючись покотився в кут ід стіні.

— Що? — крикнув тепер Герман, дрижачи від гніву. — Ти відки? Щоб ти за один? Чи так до тата з просьбою приходиться? А ти, собача кров, смієш на мене руку піднімати? Не знаєш, що в Письмі написано: усхне рука, що піднімається на батька! І ти за грішми? Зараз мені кажи, нащо їх тобі?

Готліб як упав на канапу, так таки й лежав, не кажучи й слова. Він раз тільки поглянув на батька, але таким ненависним, злобним, завзятим поглядом, що Герман замовк і, сплюнувши та пройшовшись два-три рази по кімнаті, сів знову до роботи, не звертаючи уваги на сина.

Настало полудне. Служниця ввійшла і сповістила, що обід готовий.

— Істи ходи! — обернувся гостро батько до сина.

Готліб, не кажучи й слова, встав і пішов до обіду. Він їв, своїм звичаєм, багато і пажерливо, — але це не дивно було Германові. Дивно було йому тільки те, що Готліб з такою жадобою випивав склянку за склянкою вина, яке стояло на столі. Герман бачив, як Готлібові очі розгорялися чимраз дужче, — грубі, вишневої барви губи рушались, але ні одно слово не виходило з уст. Бачилось, Готліб бесідував, радився сам з собою нечутним нікому голосом. Батько зразу хотів заборонити йому пити так багато, але далі подумав собі: „най п'є, швидше засне, та й пройде все“. І дійсно, Германові не довго прийшлося ждати. Ще за обідом сон зламав Готліба, він перевернувся на софку і захропів, скинувши руки і ноги і широко розкривши уста. Він лежав так перед Германом непорушний, — тільки губи раз-у-раз ворушилися, немов таємнича нарада з самим собою не припинялася й у сні.

III.

Сонце починало хилитися з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим градом на бориславське Підгір'я, розсипаючись по сугорбах сірої глини, видобутої з глибо-

чезних ям, розпалюючи тонкі дротяні линви, навинені на корбах, заламуючись і мигтячи всіми барвами веселки на калюжках та потічках, що їх стухла болотниста вода покрита була зверху густою, пливкою нафтою. Ясне, погідне небо горіло над горючим Бориславом і виглядало так само сіро, як ціла зруйнована околиця. Вітер ані разу не ворухнув повітрям, не повійнув холодом, не розсіяв важкого густого сопуху, що, виходячи з ям, з глини, з потоків, з брудних магазинів, залягав хмарою над Бориславом, запирав дух у грудях. А ще й гори, обрубані з ліса, покриті голими пеньками, що стирчали, або зовсім вигорілими шутроватими та каменнястими галявами, доповнювали враження того сумного краєвиду. Голоси, що рано розлягалися і зливалися в один безмірний гамір, що заповнював усі закамарки Борислава, — тепер змовкли.

Якась сонна мертвота залягала довкола. Тільки ріпники в своїх зароплених сорочках, самі зароплені по очі, ліниво поверталися коло ям, крутячи корбами, та теслі цюкали одностайно своїми топорами о дерево, мов великі жовни. Всякий рух, який видно було довкола, — всякий голос, який можна було вчути, — все нагадувало радше повільний, сонливий рух та туркіт величезної машини, тільки що колеса, зубці, загачки та шруби тої машини були живі люди з тілом і кров'ю. Думка, не находячи нічого принадного ні поверх землі, ані над землею, мимоволі ниряла в ту темну, страшну глибінь, де тепер, у тій самій хвилині, мучаться, працюють, риють тисячі людей, де кипить робота, оживає або завмирає надія, бореться життя зі смертю, бореться чоловік з природою. Скільки сумних зітхань, тривожних думок, гарячих молитов, п'яних викриків розлягається всередині землі, — але наверх не видобувається ніщо, крім задушливого сопуху, все пожирає земля, глибінь, пільма, мов той старосвітський божок власні діти. А сонце горить на небі, мов розпечена залізна куля, і, бачиться, навмисне силується якнайшвидше висушити всю силу, всі живі соки в тих чорних послаблених ріпників і в тих голих, обнищених з лісів, тільки беззубими чорними пеньками наїжених горах.

Герман Гольдкремер не міг нині по обіді й на хвилину заснути, так зворушили і збентежили його різні враження нинішнього дня. Він вийшов зі свого помешкання і пішов на Новий Світ, де було найбільше і найбагатіших його ям. По дорозі минав він багато чужих закопів, але й не обзирався на них, силувався навіть нічого не видіти, нічим не займатися, бо чув, як усяка, хоть і найзвичайніша річ, див-

ним способом тривожить його роздражені нерви. Він був немов у гарячці, коли всякий, хоть і зовсім легенький, дотик на болюче тіло видається хорому важким ударом. Герман сам не знав, що з ним сталося сьогодні.

— Чи я мало спав, чи перестудився, чи що мені таке? — воркотав він сам до себе, чуючи в собі оту дивну, нечувану зміну.

Йому здавалося, що на все він нині дивиться якимись новими очима, і що весь Борислав нині для нього якийсь новий світ. Що це мало значити? Чому, наприклад, худі, нужденні, чорні обличчя ріпників, що працюють коло ям, нині так глибоко щеміли в його серці, а звичайно навіть уваги його не звертали на себе? Чому їх порвана, перегнила, зароплена одежа нині обходила його далеко більше, ніж груди воску, які вони раз-за-разом витягали з ям? Відки йому прийшла в голову думка, що тамтому в ямі мусить бути страх негарно сидіти в такій глибині і в такій задусі цілих шість, а то нераз (у його ямах) і дванадцять годин? Що за невидима сила навернула йому на голову питання: як же то муситься жити дома тим людям, коли вони воліють іти сюди за такий нужденний заробок та страшно бідити?

— „Нужденний заробок“!... „Страшно бідити“?.. Так, ті саме фрази, з яких він нераз так ідко насмівався, в правду яких ніколи не хотів повірити, просунулися тепер через саму тайну глибіню його душі, мов чорні хмари, передвісники бурі. Що сталося з Германом? Яким чудом приходить він до подібних рефлексій, він, твердий, практичний, вирахований „гешефтсман“, — він, у котрого ставало настільки серця, щоб за якенебудь припізнення, за якунебудь недбалість, за якенебудь грубе слово навіть уривати своїм робітникам з платні? Відки він сам тепер приходить до педібних думок? Хіба він не знає, що це все дурниці, „dummes Zeug, woran ein Geschäftsmann nie denken darf“¹, як він сам звичайно говорить перед іншими.

О, Герман знає все це дуже добре і тямить дуже добре свої власні науки, — але що ж, це була якась така погана хвилинка, коли подібні думки шибнули йому в голову. Він старається насилу прогнати їх. Ідучи звільна стежкою поміж ями, минаючи ріпників та жидів, що з пошануванням кланяються „таке велике пан з наші віри“, — насилу хоче зайнятися рахунком, діловою комбінацією. Ось останніми тижнями ями принесли йому на двадцять тисяч менше доходу,

¹ Дурничка, про яку „гешефтсман“ не повинен ніколи думати.

ніж звичайно, — в його касі починає показуватися недобір, — робітники коштують багато, бо косовиця настала, а тут контракт з різними фірмами кінчається. Правда, при належній натузі можна ще дігнати хибу, — треба лише найняти більше робітників і відкрити два закопи, які недавно мусів закрити через недостачу рук. Але що ж, — це також ризико. Ану ж у закопах покажеться жила води, — а це річ дуже легка, і так уже декуди слезить вода у штольнях. Тоді пропала робота, і треба довгого часу, заки воду вичерпати. На нафту нічого й надіятися, бо й джерела вже майже вичерпані, та й воно, зрештою, не виплачується, не видержує конкуренції з заграничною. Лихо! От якби так тепер порядну жилу воску надібати, — то це би якраз допомогло!

Але тут Герман зупинився. Його переслідувала вже від тижня думка, що щастя починає відвертатися від нього, — а тепер він знову щастя просить — за жилу воску! Пуста просьба! Жили не добуде, недобір буде побільшуватися, — вода залле закопи, контракт пропаде, — все, що він через тільки роки з такою мукою, грижею, працею і гарячкою набирав і нагромадив докупи, — все пропаде, розслизеться, розвіється, мов порох на вітрі, — бо щастя відвернулося від нього! Так, воно відвернулося, — він у цім сильно переконаний. Він знає з досвіду, що поки чоловікові щастя сприяє, поти тіло його сильне, мов залізо, нерви тверді, мов сталь, думка ясна і певна себе, — поти цілий чоловік подібний до блискучої гострої стріли, випущеної з лука, що з свистом летить просто до цілі. Герман був колись — недавно ще — такою стрілою! Але нині він не той! Нині він дразливий, змучений, — нині грижа їсть його серце, з'їдає його силу, бентежить його думку, — нині щастя покинуло його, відвернулося від нього!

Такі невеселі думки шибали по голові Германа. Він і не зчувся, коли став перед першим своїм закопом. Кошара з дошок і різаних стовпків розсілась над ямою, мов сіре циганське шатро, — всередині було брудно і душно, хоч кошара не зачинялася ніколи, усякого, хто знадвору входив до неї, померк хапав за очі; аж по довшім часі можна було до нього привикнути і розглянути добре все, що всередині находилося.

Герман увійшов.

Ріпники йнощо пополуднували і бралися до роботи. Їх було чотири, — самі молоді парубки. Один давно вже стояв при млинку і млинкував свіже повітря до ями. Поки цього не зробити, не можна лізти в глибіню. Два другі при-

ладжували третього, що мав спускатися в долину. Вони оперезали його шлією попід пахи і відтак причепили шлію до дротяної линви. Парубок, приладжений таким способом, стояв над ямою, не кажучи й слова.

— А що, чень уже мож спускати? — сказав один з тих, що його оперізували. — Ану, Миколо, подай 'му там оскарб і ліхтарню! Швидко, небоже!

— Ну, ну, ніщо квапитися, є час до вечера, — відповів той від млинка.

На ті саме слова Герман надійшов до кошари.

— Так, так, є час! Поволеньки собі поводиться! — крикнув він гнівно. — Вже друга година, а ти ще наверху?

Ріпники не вжахнулися, не переривали своєї роботи при Германовім приході, — ні один навіть не поглянув на нього. Микола рівнодушно складав оскарб і мотику в бляшаний кібель, причеплений на кінці линви; Семен млинкував далі, хитаючися при тім на обидва боки, мов п'яний, — а Степан причепив шнурок до пружини, на якій стримів дзвінок, відтак засвітив ліхтарню і дав її Гриневі.

— Чому швидше не робите? — крикнув знов Герман, котрого найдужче лютила ота рівнодушність, той дерев'яний супокій ріпників.

— Так робимо, як можемо! — відповів Семен. — Т'адже годі 'го спускати в замороку! Самі знаєте, що вісімдесять сяжень то не жарт!

— Ну, Гриню, бери ліхтарню та йди в божий час! — сказав Степан.

Гринь узяв ліхтарню і ступив одною ногою в кібель, а рукою взявся за линву. Степан і Микола стали коло корби. Поволі замахувала вона своїм крилом, і линва, мов червона змія, почала сковзуватися з валу, на яким була навинута. Гринь ще стояв на березі ями. На його обличчі крізь густу верству глини і кип'ячки можна було добачити якийсь неспокій, якусь тривогу і щось, мов боротьбу з самим собою. Через його голову перемигнула блискавкою думка про дім, про стару матір, що завтра, в неділю, жде його на обід. А тут ось перед ним ця глибоченна, вісімдесят сяжнева пропасть, брудна, вонюча і тісна, мов життя в нужді. А там у глибині — скільки то різних, невидимих сил грозить йому! Хто знає, чи за годину, за дві його товариші не витягнуть холодного трупа? Хто знає, хто знає!.. Дрож пройшла по його тілі, коли кібель почав тонути в долину, коли на його обличчя повійнував важкий, підземний холод. Йому стало так тяжко, як ще ніколи. Ось він, стоячи одною ногою в кіблі, рукою

держачися линви, перевис у повітрі і захитався над западнею. А корба невпинно махає своїми крилами, линва невпинно сковзується з валу, — він тоне, тоне повільно, тихо... Йому дух захпає, — дрижачим голосом кричить своїм товаришам на прощання звичайний гірницький оклик:

— Glück auf!¹

— Glück auf! — відповідають серед глибокої тиші три голоси, ні, не три! І четвертий, непевний, притишений голос Германа повторив також:

— Glück auf!

— Іди з Богом, — додав Микола і замовк.

Гриць утонув у темній пропасті.

В кошарі тихо. Ані один голос не перериває тиші. Всі мовчки працюють. Колеса, намазані кип'ячкою, обертаються нечутно, мов духи серед смерку. Линва тихо сковзується і хитається. Всім якось важко, немов при похороні, коли спускають труну до гробу. Дивна річ! Щодень кождий з них бачить те саме: спускається чоловік до ями, — і щодень те саме, важке, гнітюче почуття здавлює душу — щодень вертається думка: ось спускаємо до гробу живого чоловіка!

Герман стояв і дивився, — дивився і мовчав, і сам не знав, що з ним робиться. Як пильно, як уважно слідив він нині за виразом обличчя тих ріпників, а особливо того, що втонув у глибині, того „зажива похороненого!“ І дивно! Ті самі почуття, що ворушилися в них, що викликували в них дрож, і зітхання, і тривогу, ті самі почуття бушували і в його грудях, — але як сильно, як страшно! Все те, що мельком пролетіло через думку Гриневі, коли стояв над ямою, — все те проходило і через думку Германа, але як яскраво, як живо, як важко! В його уяві рисувався не один образ нужди, розпуки, недостатку, — не один, а тисячі, і всі вони зливалися в одно бушуюче море, в одну страшну заливу недолі, в якій гриміли і стугоніли якісь змішані, глибокі голоси. Що вони гриміли — він не міг зрозуміти, хоч знав, що воно щось страшне. Він стояв у куті кошари непорушний, холодний і силувався позбутися страшних привидів. Він широко відкрив очі, щоб вид дійсности прогнав марева. Але і дійсність не могла його потішити, ані успокоїти. Бо чи ж його марева не були — ота сама дійсність, тільки більш оживлена, піднесена фантазією на вищий ступінь?

— Glück auf! Glück auf! — повторяв він бездумно.

¹ Дай Боже щастя!

Щастибі вам, бо ми не зазнали щастя! Щастибі вам, бо ми гинуть з нужди, мучились увесь вік! Щастибі вам!... Кому? — повстало питання в його голові і приглушило цілу бурю голосів. Кому?.. Ну, кому ж, як не нам, нам, Гольдкремерам, нам, що можемо спокійно стояти, дивитися на обороти корби, шквзанія і хитання линви, що можемо спокійно наганяти тих людей до пильності, спокійно слухати їх страшного, пронизливого: Glück auf!...

Герман вийшов з кошари, не сказавши ні слова більше ріпникам. Сонячна ясність надворі заспокоїла його трохи, притишила розбурхані думки. Він пішов далі оглядати ями і старався по дорозі набрати якомога найбільше супокою і твердості. Він говорив сам собі, що „властиво, що ж це за велика річ? Лізе хлоп до ями, ну, і бере за це заплату, — цілого гульдена! Якби не хотів, то не ліз би, — силувати його ніхто не силує. А як там що... того... ну, то за це ж я не можу відповідати. Я що можу, то роблю для їх безпеки. Скільки то мене коштують кошари, млинки, ляmpi нової конструкції! Що ж мені можна закинути? А що я за свої гроші хочу совісної роботи, — то це зовсім природна річ. Значить, я не маю нічого на своїй совісті, — не маю чого цим гризтись! Навіть думати про це нема чого!“

Так міркував Герман, зацитькуючи ту невидиму силу, що нині збудилася в нім і валила-перевертала всі його рахунки, бентежила весь його супокій. І справді, — вона, мов на Германів наказ, затихла. Герман став спокійний, навіть якийсь жвавий і радий, мов чоловік по слабості. Тільки час-від-часу легенька дрож його мускулів давала йому знати, що страшна, ворожа сила в його нутрі не замерла, і що якийсь сильніший дотик, якийсь потрясення може наново її розбудити.

Він підійшов ід другій ямі у веселім настрою. Йому хотілося забігти ріпників несподівано, невидимо, щоб доконатися, як вони роблять. Він знав, що тепер його вірника нема коло цієї ями, — і тому тепер легко буде йому доконатися, чи варті ці люди і тих грошей, що беруть. Він підійшов злегка ід дощаним стінам кошари, ступаючи без шелесту по м'якій глині, і заглянув через вибитий сук до середини. Такий спосіб надзирати був у нього не новина, і всі майже робітники знали про це, бо звичайно при виплаті Герман уривав їм зо чверть заробітку, кажучи:

— А, то ти цілий тиждень дармуєш та поводишся коло ями, мов глиняний, а тепер по гроші приходиш!

А коли бідолаха ріпник починає суперечатися та божитися, Герман цілий наливаввся кров'ю, як індик, грозив рі-

пникові жандармами і казав вірникові якстій викидати його за двері.

Герман заглянув через вибитий сук до кошари. Якраз напроти нього був вхід, через який входило досередини трохи світла, відбитого від сусідньої кошари, проте Германові легко було розглянути все, що діялося всередині. Два парубки стояли, як звичайно, коло корби, але не крутили, — видно було, що йнощо спустили одного в спід і ждали дзвінка, коли мають тягнути вгору кібель з воском. Тільки третій при млинку крутив раз-у-раз корбою, хитаючися в боки, мов і сам став машиною. А коло входу сидів малий заталаний хлопчина-лип'яр, що звичайно вибирав з-поміж глици дрібні грудки земного воску. Тепер, не маючи роботи, він дрімав, опершись плечима об стіну; його худі, брудні руки висіли безвладно долі боками, а долоні лежали в глині.

Дзвінка не чути, робітники балакають.

— Най но, чого так нині нашого пана хлопець летів задиханий до вітця? Так, гиби хто гнав за ним!..

— А що, певне, грошей потребує! Ей, то ти, брате, урвитель, най Бог сохранил. Я ти видів нераз у Дрогобичи, як ся тото над людьми збиткує, Господи! А грішми то так розмітує, де що видит, зараз біжит, купує, поламає, попсує та й знов біжит далі, знов купує!

— Е, ци не ще! Добре 'му дуріти, коли є за що. Розмітує людськов працев, розвергло би 'му кости!

— А знаєте, — докинув той, що при млинку, — я як ся див'ю на нього, то все си гадаю, що він не згине своєв смертев. Протренькає вітцеві тисячі та й піде людей розбивати.

— Ой, певне, що не що 'го чекає, як шибениця! То лишень 'му ся в тоті жаб'ячі очи подивити, та аж чоловіка морозом перейме!

— То Бог старого Гершка покарав за людську кривду! Добре то якийсь казав: людська кривда й на третім поколіню відомстится!

— Бийте плішки, бийте плішки! — крикнув спросоння здріманый лип'яр і прокинувся. Германів погляд упав якраз на його нужденне обличчя, передчасом зів'яле і вихуджене, і йому промигнуло в думці повне, червоне пацалувате лице сина. Він сам не знав, що́ таке вразило його при цій згадці, але холод здавив його груди, йому стало так тяжко, так тривожно, немов бачив уже правду того, що пророчили його синові робітники.

— Що́ такого, що Мирон не звонит? — спитав той від млинка. — Ану, закричіт там хто до нього, що́ з ним?

Один з тих, що стояли при корбі, нахилився, прикляк над яму й крикнув щосили:

— Мироне, Мироне!

Відповіді не було. Робітники поглянули на себе в німім ожиданні, колесо млинка закрутилося з подвійною живістю, малий лип'яр непевним, хитким поступом підійшов ід ямі, витрищивши очі і не зовсім розуміючи, що це таке робиться. Герман дивився і слухав.

— Мироне, Мироне, ци живий ти, небоже? Обізвися!

Знов хвилина мовчанки, — з ями голосу не чути ніякого. Холодний мороз пробігає по жилах робітників, їх лица бліднуть, вони в тривозі позирають по собі.

— Тягнім догори, швидко, може, не дай Боже чого, нещасте!...

— Тягнім, тягнім!...

Вони дрижачими руками хапають за корбу, збираються з силою...

— Дзінь-дзінь-дзінь! — розлягається різко і гостро голос дзвінка. Всі відітхнули, ожили, мов гора звалилася з їх грудей.

— Слава тобі Господи, що живий! Ох, а ми вже гадали...

— Е, говори, або ту далеко до біди?

Знов дзвінок, знак — щоб тягли кібель догори. Корба закрутилася, — балаканка урвалася, і довгу хвилину Герман не бачив нічого, окрім одностайних розмахів корби. Він відступив від стіни і озирнувся, не знаючи, чи йти до кошари, чи ні. Але думка про лівність робітників пропала з його голови. Він ще дрижав від того тривожного ожидання, заки залунав голос дзвінка, — в його голові, правда, не було бурі, що там перед хвилиною лютувала, але всі враження мінілися, перелітали, затирилися, мов тіні в хмарний день. Навіть ті слова, що їх ріпники говорили про його сина, щезли якось з його пам'яті, — ще більше, вони якось немов злегшили його душу, зняли з неї частину гніву на „непотрібного лямпарта“, як звичайно звав дома Готліба.

— А все ж таки він мій син і, як прийде до маєтку, буде вміти його шанувати, — сказав він сам до себе твердо і рішучо, немов силювався сам себе переконати. Ота твердість утішила його, він залюбки повторював по кілька разів:

— А таки він мій син!

За той час якось без свідомо пішов далі, до третьої ями. Вона була трошки відсторінь від тамтих. Високий, до половини дерном покритий горбок круг неї вказував, що вона вже давно викопана. Кошари над нею не було, — вона й бу-

дована була ще по-давньому, Це була перша яма, з якої пилю головне джерело Германового маєтку. Але від кількох літ вона стояла пусто, відколи джерело кип'ячки в ній вичерпалося. Аж тепер, коли, замість кип'ячки, поплачував найліпше віск, Герман казав її відновити і копати глибше, бо вона давніше мала тільки тридцять сажень углиб. Коли відбито дошки, якими була прикрита, показалося, що всподу вода, і треба було наперед вичерпати воду. Вже три дні черпали, а власне нині мав перший раз спускатися в неї старий ріпник Матій, щоб оглянути, де що треба направити, і де копати штольні. Коли Герман підійшов ід ямі, побачив, що ріпники саме витягали кібель з ями, в якій сидів уже від доброї години старий Матій.

— А що? — спитав Герман, підійшовши ід робітникам.

— Та нічо, — відповіли вони. — От Матій зазвонив чогось, та й тягнемо.

— Ну, що там таке може бути? — спитав зачудований Герман. — Тяжке?

— Ні, не дуже. Щось старий мусів надибати.

Герман зацікавлений став над яму, опершися на стовпці і пильно дивився в темну глибіню. Сонце косо пересікало отвір ями, але вглиб не було видно нічого. Одно тільки вразило Германа — дивно неприємний гнилий сопух. Що це таке? Запах, мов на скітнику? Германові закрутило в носі, але цікавість не давала йому відвернутися. Він пильно, немов божевільний, дивився в темну глибіню, а за той час ливва поволі навивалася залізними перстеньми на вал корби. Він глянув на ті перстені і пригадав собі страшні скрутелі величезної гадюки на образі. Його забобонна, роздражнена думка зв'язала якстій прочуття якогось лиха з тим привидом. Втім лихо насмарована корба скрипнула проразливо, — Герман зіснувся, глипнув у глибіню і задеревів на місці. З темної пропасти виринала-виходила вгору на світло страшна, обгнила, почорніла труп'яча голова. Її зуби і безм'яси щоки стирчали догори, очні ями були чорні від глини, що в них насіла, продрухнілий, почорнілий у воді череп лежав серед ребер і інших людських костей, без ладу напханий до кібля. І так цей відрозливий страшний тягар повз поволі догори, а Герман стояв, мов мертвий, не міг відірвати очей від того виду і в тривозі своїй бачив виразно нелюдський злобний усміх на тих голих щербатих щоках, на тих безгубих устах, у тих великих, чорних, глиняних очах. Він стояв, дивився і дрижав, мов у лихоманці, — дрижав з забобонного пере-
ляку і обридження.

І ріпники при корбі, побачивши такий дивний і страшний груз, скрикнули в один голос і трохи зовсім не випустили корби з рук. Подібні випадки, хоть давнішими часами зовсім нерідкі в бориславських ямах, тепер стали далеко рідші, а особливо їм, молодим ще ріпникам, не траплялося бачити нічого подібного. Але ось здолини шарпнено сильно за дзвінок, і це продрухало їх з переполоху. Швидко вони підтягли кібель угору і висипали кості з нього на землю. Дивно застукали ці кості, а голова, випавши з кібля, покотилася долі горбком і опинилася аж коло самих ніг Германа.

— Чорт тебе візьми, ти, злодію! — крикнув Герман, відсакуючи набік від дотику голови, — як сиплеш?...

Але він не міг більше нічого сказати, тривога здавлювала йому горло. Знов дзвінок здолу. Ріпники шепчуть: „Господи, Господи!“ і збираються швидко опускати кібель в долину. Герман, мов опарений, втікає від ями. Він чує холод у тілі, чує дрож, неміч, а в його голові крутиться, мов фуркотяче веретено, одна тільки фраза: „Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir!“¹ Він і сам не знає, як і про що склалася ця фраза в його голові, і повторює її без думки, без застанови, біжачи стежкою поміж ями. Хоть голова діткнула тільки його черевика, але йому бачиться, що ціла нога його мов в огні, що щось пече його в неї, щось давить, і що відтам якесь погане чуття розходитьсь по всім його тілі. Він біжить від ями до ями, не тямлячи, куди і пощо. Чує за собою гамір і крики: це збіглися робітники і жида кругом видобутих костей — оглядають їх, розгадують, хто би це міг бути. Аж ось виліз із ями старий Матій і показує всім руку трупа, обгнилу доразу: тільки на однім її пальці сидить приржавілий мідяний перстень із червоним скляним камінцем.

— Та що ти, Митре, не тямииш того перстенья? — кричить він.

Митро придивляється, хоть трохи здалека, а далі скрикує:

— Господи, таж то самий мій перстїнь, що-м три роки тому дав був Іванови Півторакови на заручини!

Всі ахнули, пізнали, що труп той — не хто інший, лиш Іван Півторак, котрий два роки тому не знати де подівся, лишивши тут-таки молоду жінку з дитиною.

— Адить, де бідний пропав дай'му Боже душеньці легко!

— Господи, як то нераз чоловікови смерть зайде, ніхто й не знає, де та що!

¹ Боже прокляття над моєю головою.

— Гей, то-то була поцтива душа, небіжчиченько!

— О, та ви мені не кажіт! Вже хто хто, а ми оба жили, як рідні брати! — говорить Митро і замузраним рукавом утирає сльози.

Герман відсторінь чує оту розмову. Його обступило кілька жидів, і говорять також живо про трупа, але він не слухає нічого. Його збурена кров гримає, мов молот у грудях. Він усе ще з жахом обзирається в той бік, де побачив трупа, хоч за людьми не може бачити нічого. Але поволі серед людського гамору він заспокоюється, принаймні силується бути супокійним, говорить навіть з жидами, але говорить без зв'язку, без застанови, сам не знаючи що. Але жидам та ріпникам ніколи довго пеняти. Наговорившись, назітхавшись за покійником, вони розійшлися, — кості зложено на купу і присипано зачас землею, — „най на сонічку Божім не лежат голі“ — і давня робота починається знов одностайно, мовчки, важко, мов і перерви ніякої не бувало. Часом тільки робітники при корбі забалакають до себе про нинішню новину: „Що скаже Іванова жінка, як ї то розповідят?“ Або: „Як то воно будут ховати грішні кости?“ і т. д.

Герман тимчасом побіг далі. Його переляк потрохи пройшов, він заспокоївся. Він став покрикіати на ріпників, як котрі ліниво робили; кричачи, добирав чимраз більше смілости та сили, — заглушував та гнув у собі зворушення. Аж нарешті неспокій немов зовсім приліг, — думка звернулася доразу на щоденні практичні питання, Герман видобув нотатник і почав записувати імена робітників, котрі опускалися в роботі і котрі нині при виплаті могли сподіватися, що не дістануть повної зарібнини. Одначе все таки щось немов тіснило його. Не оглянувши всіх ям, він побіг до магазинів, відтам до дестиллярні, всюди крутився, заглядав, кричав — одним словом, силувався бути тим, чим був донедавна: негломонним, практичним „гешефтсманом“.

— Herr Principal, Herr Principal, — почув нараз за собою голос вірника, що набирав робітників, годив їх на роботу і надзирав над ними в тижні.

Герман обернувся. Вірник, маленький обшарпаний жидок, біг за ним, задиханий, почервонілий, махав руками і головою, немов цілий був на пружинах.

— Nu, was ist geschehen?¹ — спитав Герман, не можучи дочекатися від нього слова.

¹ Ну, що сталося?

— Ja, kimmten sie nur, kimmten sie nur,¹ — кричав вірник і не перестав розмахувати цілим тілом на всі боки.

Герман поступив пару кроків ід ньому і силувався відгадати, щб так зворушило вірника, звичайно чоловіка тихого і повільного.

— Ja, kimmten sie nur, kimmten sie nur! — кричав він не вгаваючи. — Im Schacht Nro sieben und zwanzich hot man a Matki gefunden, a soi a Matki, Gott gerechter!²

При тім вірник чіпався долонею за голову, махав руками, немов показуючи тягар найденої матки,³ і робив різні, на вид безумні та дивоглядні рухи.

— А-ах! — вирвалося мимовільно з уст Германа.

Так ось чого біг за ним вірник, ось що так розрадувало його! Герман, хоч віддавна привик слухати подібних щасливих вісток, став цим разом, як укупаний. Він думав, що щастя зовсім уже відвертається від нього, а ось воно ні! Щастя все ще служить йому, він сильний по-давньому, він нічого не боїться, нічим не потребує журитись! Щб йому тепер пусте балакання дурних ріпників, що пустощі сина, що грижа з жінкою! Щастя служить йому, а вони всі мізерні хробаки супроти нього, вони мали б мати таку силу, щб затруїти йому життя? Ні, ніколи! Не то життя, — і одної хвилини він не дасть собі закаламутити всіми тими мізеротами!

Це нове несподіване щастя жбухнуло, мов хвиля води, в душу Германа. Його гордість, стільки разів сьгодні понижувана різними спогадами, так сильно підкопана невблаганною рефлексією, ожила, одужала наново, почала надуватися, підносити голову вгору. Йому почало здаватися, що воно ж не є нічого такого важного, це нове щастя. Це природа була винна йому, хіба ж вона не знає, які контракти він поробив, скільки б він шкоди потерпів, якби вона не ставилася на час зі своїм скарбом? Вона знає це, і стає на час. Вона покірна його волі, служить йому так, як служить усякій силі. І він — сила, він не потребує навіть розказувати, потребує тільки хотіти, його воля — закон природи, її сповнення конечне, як конечне сповнення всякого закону.

Гордим, сміливим поступом зблизився Герман ід щасливій ямі, коло якої лежала величезна свіжо видобута грудка воску, — перша з надибаної матки. Він радісним оком огля-

¹ Ідіть но сюди, ідіть но сюди!

² В шахті ч. 27 найшли „матку“, таку „матку“, Боже справедливий!

³ Маткою називається головна жила або грубий поклад земного воску. Такі поклади стрічаються досить рідко, і хто до них докопається, може бути левний великого зиску. (Пояснення Ів. Франка).

нув той скарб, а за той час невсипуща корба витягала до гори вже другу подібну грудку. З якою величною повагою Герман казав занести віск до магазину, з якою царською великодушністю обіцяв робітникам, що працювали коло цієї ями, додати до їх тижневого заробітку по гульденові! З якою щедротою він у пориві радості дав ушасливеному вірникові зараз на місці п'ять ринських надзвичайного „трінгелду“. Він справді в цю хвилину був у своїх очах паном, царем многовладним, котрого слухає, перед котрим кориться не тільки весь цей народ, але й сама природа!

Сонце вже хилилося на захід над Попелівську гору. На небі не було й хмарки, у природі залягала тиша, переривана тільки гамором робучого люду, що розповідав собі про нинішню новину, це є про видобуті з ями кості Івана Півторака. Півторакова жінка, що робила в Германовій дестилярні, не знала ще ніщо про це і журилася тільки дитиною, яку лишила саму в хаті. Але нині не був звичайний вечір, нині день виплати! Потомлені, виблідлі та посинілі обличчя ріпників нині оживлювалися надією на той гірко запрацьований гріш. Люди, що нераз по цілому дневі не сказали й слова до других, нині ставали говірки, жартували та запрошували товаришів на горілку. Мертвий Борислав, чим ближче ночі, тим більше оживав.

Побалакавши дещо з вірником та послухавши, що говорили врадунані ріпники, Герман пішов додому, щоб прилагодитися до виплати. Його голова повна була груд воску, контрактів, векселів, рахунків, у вухах побрязкувало срібло та золото, — світ увесь бачився йому величезним ринком, на яким він — єдиний праводавець, він сам бере весь зиск. Всі прикрі, важкі враження нинішнього дня щезли, мов і ніколи не бували, бо тепер, — думав Герман, — коли його щастя вернулося, коли справи йдуть добре, — тепер уся та невчасна грижа не має ніякої підстави, не має розумної причини. Вона можлива тільки в нещасті і непевності, але не тепер. Так думав Герман і сильно в це вірив, і був би непогано здивувався, якби хто був посмів йому сказати, що нема пана над совість, нема сили, що могла б їй наказати. Він же ж сам був такий пан, — він наказав, і совість з усіма своїми рефлексіями замовкла, щезла, пропала!

Прийшовши додому, він зараз запитав, що робить Готліб.

— Спит іще, — відповіла служниця.

— А не вставав за той час?

— Ні, не вставав.

— Ну, то добре, — проворкотав Герман і пішов до світлиці, де находилася каса, і де мала відбуватися виплата.

Була не простора, по-просту уладжена і майже зовсім не пристроена світлиця. Насередині стояв сильний дубовий стіл, попри стіни лавки, коло стола пара крісел, а в куті залізна вертгаймівська каса. Герман казав собі суди знести свої рахункові книжки і поволі перебирав у них, виписував якісь числа на чистий аркуш паперу, часом кинув перо, походив вдовж і повперек світлиці, воркотячи та рахуючи під носом, і знов брався до книжок та до пера.

Смерклося. Надійшов вірник, і за ним лавою привалили робітники. Всі нині говорили багато, шум і гамір хвилю влився до тихої хати. Вірник почав з Германом розмову про тижневу роботу. Він нині також був розмовний і веселий. Це був чоловік, відмолоду вихований на чужій ласці, відмолоду прибиваний і давлений, ввесь свій вік прожив чужою волею, в нього не було ні своєї думки, ні навіть (бодай на око) своєї втіхи та своєї журі. Щастя його пана тішило його, як його власне, хоч ця втіха не впливала з якогосьтам прив'язання або з якоїсь любови до Германа. Герман не був йому ні свояком, ні добродієм, ні нічим, — він платив йому за надзорування так само скупю, як іншим за роботу, а вірник відчував це дуже добре і при нагоді не міг здержатися, щоб часом не потягнути до своєї нори деякого кусничка з багатої трапези свого пана. Але при всім цім він тішився його нинішнім щастям; не роздумуючи, чому і защо. Це вже стало йому другою натурою.

— Матію, Матію! — кликнув вірник, підхиливши двері, що вели до сіней, — Матію! Ходи но сюди, пан кличуть! А швидко!

Матій, старий ріпник, був нині важна особа між ріпниками. Ціла їх юрба, стоячи в сінях і ждучи, поки покличуть за чергою до виплати, обступила його і Митра, слухаючи їх оповідання про небіжчика Івана Півторака, що його кості нині видобуто.

— Говоріт собі, що хочете, — кінчив він свою бесіду і, сидячи на порозі, пикав файчину на короткім цибусі, — говоріт, що хочете, а я кажу все све, що бідному Іванови хтось прислужився!.. Як м'я ту видите! Гунцвот не мое ім'я, що хтось его пхнув у яму, або й ще щось гіршого.

— Ей, що ви говорите, — загули довкола ріпники, — як то може бути!

— Я вже знаю, що говорю, — відповів Матій, сплюнувши. — Мое слово чень не песій голос!

— Ба; але хто ж би то такий? — спитали ріпники. — Хибá небіжчик що завинив кому?

— Ей, де там завинив, — відозвався Митро, що стояв побіч Матія, опертий об одвірок, — але що ж, хоть би чоловік і святий був, а вороги найдуться. Ци то щині за ворога тяжко?

— Ой, ци не ще, — відозвалося кілька голосів, — коби так за що друге, як за лихого чоловіка.

— Матію, ходіть но сюди, Матію! — закликав вірник, підхиливши двері.

Але Матій сидів непорушно, пикаючи файку, і не чув поклику. Він мовчав. Його чоло морщилося, брови стягалися, немов якісь важкі спогади пересувалися по його голові, а він силувався зібрати їх до купи і витиснути з них щось дуже важного, дуже страшного.

— Матію, чи ти оглух, чи що тобі таке? — пищав вірник у дверях. — Скільки разів маю тебе кликати?

Матій за гамором і задумою і цей раз не дочув жидового крику, аж Митро трунув його в плече і сказав:

— А встаньте но, от вас Мошко кличе до пана!

— А тріс би-с, жидівська пуго! — проворкотів Матій, встаючи, дуже злий, що поклик перервав йому думання.

Коли встав, то його висока, хоть згорблена постать видніла понад усіх інших ріпників. Юрба проступилася, і Матій супокійним важким поступом увійшов до Германової світлиці.

— Е, мусит щось старий знати, — сказав Митро, коли вірник запер за ним двері. — Щось дуже брови морщит, видно, що то не абищо такого!

— Га, Господь 'го там знає! Може й бое що... А то чути, що він ту віддавна вже, надивився на тутешні порядки!

— Та що то з того всего вийде, — відізвався якийсь немолодий уже ріпник з кута, — ци ту хто допімнеся за бідним робітником? От, був, жив, мучився, а відтак пропав десь, як собака, та й бувай здоров!

— Е, вже ви так не говоріт, — відповів Митро, — а от як Митерчуки впали були до ями, що ся була під ними линва урвала, то не з'їздила комісія? Гет випитували всіх, як то могло бути, чому ся линва могла урвати, ну, і не посадили жиди до креміналу?

— Ба-а-а! — відповів ріпник з кута, — то було що гинче, а се що гинче. Чень же Матій сам на свої очи не видів, хто небіщика пхнув у яму. Бо якби був видів, то чому не сказав давно? А тепер хоть би гадав-перегадував, то що з того

вийде? На суді того достатчити не потрафит, і з цілої хмари буде „пшик“, замість дожджу!

А Матій тимчасом стояв у світлиці близько порога і розглядався довкола, немов хочачи доконатися, чи все ще на своїм місці. Вірник Мошко стояв коло стола, а Герман сидів обернений до нього плечима. Вірник не знав, пощо Герман насамперед казав закликати Матія і про що хоче з ним бесідувати.

— Is schojn gekimmen, Herr Principal, is schojn gekimmen der alte Matij¹.

— Gut, gut!² — відповів Герман, кінчаючи рахунки; потім обернувся до Матія.

— То ти був у ямі нині, як ті кості найдено? — спитав Герман, відразу приступаючи до речі.

— Я, — відповів коротко Матій, немов віддавна вже сподівався такого питання.

— Я чув... що ти там... того... говорив іншим, що ніби... ніби знаєш, хто то був такий?

Голос Германа був якийсь непевний, він чув, що в його нутрі щось буриться.

— А знаю. То був робітник Іван Півторак, два роки тому десь подівся, лишив жінку з дитиною.

Висказавши твердим і різким голосом ці слова, Матій озирнувся на вірника. На вірнику лиця не було, стояв блідий, як крейда, коліна замітно делькотали під ним, гадалося, що туй-туй упаде.

— А ти по чім то знаєш? — питав далі Герман, поволі і досить супокійно.

— Я пізнав небіщика по перстени, що був у него на пальці.

— То ти знаєш напевно, що то той Іван, можеш присягнути на це?

— Можу сто раз, не раз.

Герман задумався. Матієва твердість почала його бентежити. „Прийдеться тягатись на судах“, — подумав він собі. — „Яким способом чоловік у яму впав? Певно неосторожність! Лихо, треба кару платити, — клопіт!“ Роздумуючи це, Герман дивився на Матія і помітив на обличчі його щось таке, немов старий ріпник не досказав усього.

— Що? Може маєш іще що сказати? — спитав Герман, зачудований таємничим виразом Матієвого обличчя.

¹ Вже прийшов, пане директоре, старий Матій вже прийшов.

² Добре, добре!

— Та я..., — почав непевним уже голосом Матій, — я... би пану сказав ще пару слів... ні, брешу, я хтів би дещо розпитати, але...

— Ну, питай, що там таке, чому не говориш?..

Матій не відповідав, тільки дивився на вірника. Герман порозумів, що Матій хоче з ним говорити в чотири очі.

— *Geh nur a bissel weg*¹, — сказав він до Мошка, не дивлячися на нього.

Мошко затрясся. Бачилося, що в нього нема й настільки сили — кроку зробити. Зміненим голосом він промимрив:

— *A... a... ber warrrrum kann er... auch soj... soj... soj... nischt?...*².

Герман напруго озирнувся, зачувши його здавлений, уриваний голос. Що сталося з Мошком? Що значить ота його смертельна блідість, та дрож, те збентеження? Герман сидів, як укопаний, і дивувався.

— *Ja, aber was is dir? Bist du krank?*³

— *O, jo... jo... jo... hob mich erkält...* tet⁴, — пролепетів вірник, забуваючи про нинішню цілоденну сцену.

— *Erkältet?* — замітив спроволока Герман, — *so? No, no, geh und schlaf dich aus!*⁵

— *Abe... be... ber bitte, ich ko... ko... kann noch... vielleicht... wozu bro... brouch ich gehen?...*⁶

— *Ich sag dir, du sollst gehen!*⁷, — скрикнув гнівно Герман, котрому ставало чимраз прикрише і моторошніше слухати того гробового, тремтячого голосу.

Вірник, тривожно обзираючися, вийшов. Матій пильно слухав цілої розмови, пильно дивився на кожний рух, на кожний поступ вірника. Обличчя його ставало чимраз сумніше, чимраз більше понуре.

— Ну, що маєш питати? Кажі! — сказав Герман по його відході.

Матій підійшов ближче і сказав притишеним голосом:

— Коби не пан подивилися до своєї книжки, як там записано, до якого часу робив Іван Півторак у пана?

— А нащо ж тобі того? — спитав зачудований Герман.

— А так, я прошу.

¹ Вийди на хвилину!

² Але чому він не може при мені сказати.

³ Але що з тобою? Ти хворий?

⁴ Так, я простудився.

⁵ Простудився? Ну, ну, йди і виспись.

⁶ Але ж прошу, я ще можу..., може..., чому маю йти?

⁷ Кажу тобі, ти маєш вийти.

Герман заглянув до головного журналу і до робітницького каталогу.

— До осені, десь так... стій но, стій но... тиждень по Покрові.

— Як, як? — спитав прудко Матій. — Тиждень, кажете, по Покрові?

— А так, Покрови було в суботу, ось тут записано, а він ще на другу суботу виплату взяв за цілий квартал, сімдесят п'ять ринських.

— Виплату взяв? — скрикнув Матій, але зараз же заспокоївся і тихіше сказав: — Гм, тиждень по Покрові! А я го на самої Покрови послідний раз видів.

— Де?

— В трахтирни, в Кирніцького, як ся напивав із... із одним чоловіком.

— З ким?

— Отже вже-м забув... Але щó то значит, пропало! Мене тогди були троха потовкли п'яні ріпники, і я дві неділі пролежав без пам'яті, відтак чую, вже Івана нема, пішов десь, кажут, світами.

— Ну, але що ж з цього всього, до чого ти мене питає?

— Та так такій, перепрашаю пана, але я гадав...

— Що, що?

— Та нічо, нічо! Що я, дурний хлоп, можу гадати? От, свої хлопські річи. Перепрашаю пана!

Матій, сказавши це, скулився, згорбився і відійшов ід порогові, а ціле його обличчя виражало один великий жаль, одно велике розчарування. Герман не допитував його далі, бо знав, що не діб'ється нічого більше від старого і, не тратячи часу, розпочав виплату...

— Ов, щось то з нашим паном не малого мусіло статися, що забув ми урвати зо шуску.

— Ей, певно ся зажурив, що тоті кости видобуто, то зараз комісія, може, ще деякий клопіт, та й уже му ся всього відхотіло.

— Або, може, му синище що такого доброго сказав, що так без духа летів нині рано до нього.

Так балакали ріпники, розходячися на свої помешкання або по шинках. Такого щасливого вечера вони віддавна не затимили, і тому пішли між ними різні здогади про ту незвичайну доброту пана. Навіть ті ріпники, котрим Герман нині обіцяв обривок, і котрі за те вже не мало його наклеялися, вийшли зачудувані і вдоволені від нього — за обривок не було й згадки. Деякі ріпники, вийшовши від виплати, по-

чали обзиратися за Матієм, почали допитуватися за ним, але його не було, — ніхто навіть серед загальної сутолочі не завважив, куди він подівся. І про вірника Мошка було немало бесіди, всі виділи, як він вийшов з Германової „канцелярії“, блідий, дрижачий, змінений, і як, обзираючися та поставкуючи щохвилини, поволікся долі вулицею.

— Що се все значит? Що сталося? — допитували самі себе ріпники і ламали собі голову над усім тим дивом, але ніхто не міг вяснити всього надокладь.

І дійсно, на око могло бачитися, що Герман подобрів, хоть було це тільки на око. Хто був би пильно придивився його рухам, виразові лица і цілій поведінці підчас виплати, той би був помітив багато дечого, але найменше доброти. Ні, це не була доброта! Те отупіння й отуманення, ті непевні рухи, ті часті переливи обличчя, та задума і видима боротьба з собою, та дрож його рук, тускність очей, натуга цілого тіла, з якою він держався просто, той прибитий, уриваний голос, — усе це значило щось зовсім інше, ніж доброта. Якись темні почуття будились у Германовій душі, клубилися і перли на світ, підмулювали його силу і гордість, а Герман з крайньою натугою давив їх, здержував, не давав їм запанувати над собою. Він сам не знав ще ясно, що йому хибує, чого йому хочеться, але чув якусь непевну тривогу перед усім і перед кождим. Особливо страшила його найближча ніч, якийсь голос шептав йому, що вона не мине для нього добре.

— Тьфу, лихо якесь! — прошептав сам до себе Герман, коли виплата скінчилася, і робітники розійшлися. — Я якийсь слабий, це певно... щось мені недобре! Треба завтра вертатися до Дрогобича, бо тут у цій проклятій ямі, годі видержати. Десь на кождім кроці тобі дідьча мати пхає всяку погань перед очі! Але що за чорт, що все мене нині так дражнить, так допікає? Я певно дуже хорий! Треба буде завтра піти до доктора, то єдина рада!

В тій хвилині прийшла служниця і покликкала його на вечерю. Герман звідався, що робить Готліб.

— Спит, ще від обіду ані на хвилю не будився.

— Може б його збудити до вечері? — спитав Герман.

— Та нащо? Він і так змучився, най си відпочине. А якби збудився вночі і захотів їсти, то я 'му лишу вечеру!

— То най і так буде! — сказав Герман і пішов вечеряти, все ще роздумуючи над тим, що́ таке з ним сталося, і що́ б тут йому робити.

Ніч. Звізди горять та мигкотять над сонним Бориславом. Холодно. Повітря прочистилося, прояснилося, ген на далеких тустанівських паствівниках залягла мряка. Гори дрімують у тіні, крізь величну тишу, не переривану гамором людської недолі та людського приниження, чути тільки глухі, неясні прориви якогось глибокого шуму, мов дихання сплячої природи.

Герман спав твердим сном, заколисаний не так супокоем думок або втомою по денній праці, як радше ситою вечерею, яку залив порядною порцією різних упійливих напиктків. Герман не любив упиватися, але ж нині треба було покрити свою силу, треба було запити щасливу нахідку нової матки, треба врешті „заморити червяка“, що без перерви вився в його нутрі, без перерви шпів і прожирав його супокій. Сідаючи до вечері, він почув якусь таку спрагу, що йому навіть тяжко було діждатися, поки служниця не поприносила наладжених з Дрогобича пляшки з вином та різними лікерами. Чим більше Герман пив, чим швидше грала в нім кров, чим прудше шибали різні думки, тим більше чув потребу нового жару, забуття, потребу розплистися в ніщо, аби тільки розплистися дубо, лагідно, легенько... Його обличчя налилося кров'ю, очі блищали, руки мимоволі підмітувалися на столі, язик починав лепетіти щось без зв'язку і думки, — служниця ледве-ледве завела його до його кабінету, де вперед ще прилядила була і постелила ліжко. Потонувши в пухових подушках, Герман ще хвилину обертався, лепетів, силивався навіть думати, але в його голові все помішалось, все гнало і перло кудись, мов вода через лотоки, коли за одним разом повідніммати всі шлюзи і всі затвори. По хвилині він утих і заснув мертвим сном.

Але ні! Хто це казав, що Герман спить, що Герман п'яний! Ні, він зовсім не п'яний, він не спить! Може бути, що колись... Він нагадує навіть, що був такий вечір, — він пив багато, напивався жару і отяжів. Але тепер він легкий, такий легкий, що летів би кудись у даль, у той синій, усміхнений безмір, що над ним так любовно мріє! Він тепер щасливий, зовсім щасливий, щасливий, яким іще ніколи не бував! Довкола нього зелень, цвіти, кришталні води, шумлять гаї, в далі фантастичними контурами рисуються рожево-червоні скали, — ох, це не Борислав, це не та проклята западня, що душила його затхлим повітрям і смердячою заморокою. Тут чисто, ясно, весело, ох, як весело! Герман віддишає повними

грудьми, легкими скоками, мов серна, проходжується по цвітистих лугах, топче запашні цвіти, що, настоптані, ще краще пахнуть і звучать, — так любо, солодко звучать, що його хапає за серце. Де він... де він чув ті звуки? Не може нагадати.

— Щастя, це твої звуки, твій запах, твій погляд у тій зелені, у тім чистім лазурі, в тих чудових горах, потоках, дібровах! Щастя, ти мое! Ти віддалося мені, як любка своєму милому, ти відкрило мені своє обличчя, подало мені свою руку, я держу тебе сильно, сильно! Я пізнаю тебе, чую віддих твій глибоко в серці, чую, як твоє тепло розгріває мою кров, і вона, дзвенячи, мов срібло, біжить ясними течійками по моїх жилах! Щастя, ходи в мої обійми, віддайся мені зовсім, навіки! Я сильний, молодий, хороший! Я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокою, запаху, втіхи! Ходи до мене, я твій навіки!

Який легкий, який свобідний Герман! Яким солодким чарівним і сильним голосом проклинав він цю пісню, це закляття! Чу!.. Гаї, діброви, ріки і гори, і небо сине, і цвіти пахучі, — все, ціла природа дзвенить, гомонить відгомонам його пісні! Скільки солодоців лється з кожного слова, з кожного тону! Як розкішно дихати тут, — ні, розкіш хвилями лється в його груди, розширяє їх до безміру... Він простер руки широко-широко над околицею. Він здійнявся над нею, мов великий орел, а назустріч йому з усєї природи гомонить:

— Щастя, я твій, я сильний, молодий, хороший, я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокою і втіхи! Щастя, ходи в мої обійми! Щастя, віддайся, віддайся мені!

Безмірну, величезну силу чує в собі Герман! Він обняв раменами цілу околицю від краю до краю. Грудьми приліг до її розкішних грудей і чує биття серця в її глибині. Це ж вона сама — те щастя, і він дивується, як він уперед не знав цього. Він п'яний з розкоші, притискає любку до грудей, пестить її, наливається її теплом, її силою, любить нею, як забавкою, молиться до неї, як до Бога! Вона для нього все, він нічого не бажає, заволодівши нею, бо тепер ніщо не може розірвати його з нею. А вона з божеським усміхом на обличчі дивиться йому в очі, тане в його огнистих обіймах, — слабне, в'яне, тане... Це пароксизм любовної розкоші, це зеніт щастя навіть для щастя самого!..

— Любко, ти богиня,... ти вічна, безсмертна, правда?

Що за усміх, що за голос тихий, розкішний:

— Так, я богиня, я вічна, безсмертна, я твоя.

З яким жаром Герман притис до себе безсмертну любку! З якою силою, з якою жадобою п'є він її огнисті поцілунки! Більше жару! Більше вогню! Більше розкоші! Хвилина така — це вічність! Ще, ще!.. Він тратить пам'ять, жар перемагає його, котяться потоками ляви по його жилах, не дає дихати, не дає думати. Він увесь — тільки одно чуття, і очі зажмурих, аби тільки повніше, безконечніше вливати в себе розкіш усіми порами тіла.

А вона тане, слабне, в'яне в його обіймах... Пахущі цвіти зів'яли, потоки повисихали, помутніли, мов від спеки. Але він цього не бачить, не чує, а чує тільки одне, як жар, сила, живість у нього чимраз більшіє, росте, дужчає, немов переходить від неї до нього. І чим сильніші стають його мускули, чим швидше котяться кров у його жилах, тим і обійми та поцілунки його стають сильніші, безпам'ятніші, тим більше жар обіймає всю його істоту.

— Ти вічна, безсмертна, ти моя! — шепче він.

А вона тане, слабне, в'яне в його обіймах. Не має вже сил, щоб промовити слово, не має сили, щоб усміхнутися. Вона тільки слабо, солодко дише в його обіймах, — чимраз слабше, чимраз повільніше. Рожеві гори почорніли, мов вуголь, небо ясне, лазурне померкло, поблідло, почорніло, країна щастя зезла, мов хмара, мов привид. Поволі, поволі сива мряка, задушлива, густа, почала залягати довкола. Повійнуло холодом, і останні сліди щастя забрав з собою той перший холодний повів. Герман лежав ще в безпам'яті, ще був велетом...

— Любко, любко, ти моя, правда? — шептав він.

Але в тій хвилині знов повіяло холодом, гострим, пекучим, і він стрепенувся, замість вічно молодої богині побачив чорного, страшного трупа! Він чув, що страшний жар горить у його крові, розпирає його груди, але довкола було холодно, гидко, мертво...

— Щастя, щастя, де ти? — скликнув він у страшній тривозі та розпуці.

Ніхто не відповідав.

— Га, ти покинуло мене, ти відвернулося від мене, — скрикнув він.

— Та годі, ти мені не втечеш! Я сильний, у мене в крові цілі вулькани вогню, я здужаю дігнати, зловити тебе! Ти не втечеш мені, ні, ніяким способом!

І він пускається скаженим бігом кудись у темну далечінь, не бачачи куди і за чим. Його сила росте, але він чує, що нема вже в нього такої легкості, як уперед. Він не може —

свобідно знятися вгору, мов орел, не може ясным поглядом переглянути всю землю, щоб добачити, де сховалося щастя. Його гарячий, важкий віддих здіймається перед ним, мов хмара, і затемнює його погляд. Його залізни, сильні мускули м'якнуть, стають звичайним людським тілом, хоть утоми ще в них не чує. Він летить безупину. Околиці мигають перед ним, мов образки, ріки блискають, мов перлові шнури, що прикрашують землю, але не спиняють його в цій скаженій погоні.

— Щастя, де ти? Куди ти сховалося? Ти ж віддалося мені, ти моє!... — кричить він, але відповіді нема.

Мряка, він кидається у мряку, мов блискавка. Холод, — він розжарює своїм огнем усе довкола, мов розпечене залізо. Дерева хиляться, куди він пройде, трави в'януть, цвіти перегорять на вугіль. Але він не питає, він летить далі, він знає, що мусить дігнати щастя!

— Стійте, пречудові привиди! — кричить він, знемагаючи.

Жар його почав остигати, в тілі чутна утома, в крові холод.

— Стій, щастя! Ти ж моє!

І воно стало. З густої памороки виринає країна — хороша, блискуча, зелена. Де він бачив таку країну? Це не та, де вперед заблисло його щастя. Це не та лагідна, люба ясність, не те сине небо, не ті рожеві гори, не ті цвіти пахущі. Тут небо ціле горюче, червоне, мов луна безмірного пожару. Тут гір нема, тільки море зелені темної, твердої, гострої, а береги того моря то густа паморока, що хмарою здіймається над лісом високого, гінкого бадилля. Тут дібров нема, лиш-одинокі групи високих стрімких пальм з вінцями широкого листа, що хитається у повітрі власною силою, мов крила вітряка. І потік сріблених тут нема, тільки далеко десь чути шум водопаду, а в гушавині бадилля скімлять тигри та ричать носороги. Де він бачив, де він бачив цю околицю? Чому вона видається йому такою знайомою? Чому сум якийсь збирає його, коли ступає по тій горючій землі, по тім гострім, тернистім листі? І запаху любого не чути, тільки вогкі повіви гнилизни. Де він? Куди занесла його скажена погоня за щастям?

Тривожними, дрижачими ногами ступив кілька кроків наперед. Чу! Шарудіння між високою травою! Це переполошена його приходом газеля зірвалася зо сну, зручними скоками погнала далі і зшезла. Але Герман уже не думає, не нагадує собі, де він. Якась дивна сила здавлює його думки.

Якийсь жар палить його, мов хто огнем обложив його шкіру, а проте на чолі виступає холодний піт. Він поспішає наперед. Он група пальм запрошує його до себе своєю тінню, своїм товстим зеленим листям, що без вітру, раз-у-раз, ворухнуться, мов великі віяла, порушувані невидимою рукою. Він там поспішає до тіні, такими любовощами наповняє його думка про спочивок, так привабливо манить його листя!

Ось він під пальмою, у холоді, коло живого дзюркотливого джерела.

Але нараз — легеньке шарудіння, крізь темну зелень мигнула різнобарвна блискавка. Герман почув лиш стільки, що вона мигом повалила його на землю. Він знепритомнів від страху і болю. Одну хвилину не знав, що з ним сталося. Але коли оглянувся, то побачив, що страшенний вуж, — той самий *boa constrictor*, що в нього був намальований, і що на нього він не раз так любувався, обкручував його своїми дужими залізними скрутелями. Ах, що це він зробив! Пощо йшов у прокляту тінь!.. Герман чув, що його смерть близька. Прудкими рухами вуж обвивався круг нього і придавлював його zarazом до пня пальми. Холод від тіла гадюки доходив йому до кості, морозив смілість і силу, — він не міг ні крикнути, ні втікати, ні боронитися. Його ноги вже були обпутані і здавлені, мов кліщами. Скрутелі доходили вже до грудей, до шиї. Германові спирає дух у грудях, він чує, що вуж обмотав його доразу, він бачить його голову, його страшенні очі, що якраз проти його обличчя грають демонічним блиском і злорадною втіхою. Їх погляди зустрілись, і Герман помертвів. Мов льодовими ножами заповров його в груди той гадючий погляд! Ось паща змії рознімається широко-широко, мов кривава пропасть. Герман бачить, як під блискучою лускою корчаться залізні мускули гадюки, щоб останній раз здавити свою жертву, щоб потрошити їй кості. Він чує страшенний тиск, лютий біль... Його очі лізуть наверх, отворені уста харчать, тіло холоне і мертвіє...

— „О, розпуко! Гинути, чи так суджено мені гинути?... Щастя моє, чи ти ж мене сюди завело?...“

Ця думка промигнула йому через голову в тій страшній останній хвилині. Червоні колеса закрутились перед його очима, що заливалися кров'ю... Ще хвилинка, ще один стиск... Але ні, Герман зібрав останні сили... ні, не зібрав свідомо, бо свідомість відбігла від нього серед страшного стиску. Сам його організм пруднувся в останній натузі, пруднувся так сильно, так нагло наперед, що скрутелі пустили, звільнили, обсунулись, і Герман, доразу пробуджений, зірвався на рівні

ноги, держачи в судорожно затиснених руках — що?... кого?...

— Прокляття на тебе! Не вдалось..., — прохрипів над ним лютий, глухий голос.

Але Герман у своїм нелюдським зворушенні, не можучи прийти до повної свідомости зі сну, страху і болю, зібрав усю свою силу і з найбільшою огидою кинув до підлоги те холодне, ціпке тіло, що звивалося, і що його він держав у руці. Гримнуло, мов величезний тягар, зойкнуло, мов перед сконом. Оці два рівночасні і рівно страшні голоси протверезили Германа. Він скочив в одній хвилині з ліжка, черкнув сірником по стіні і засвітив свічку. Що за вид показався йому! На підлозі лежав його син Готліб з окривавленою головою, котру розвалив собі, падучи з ліжка, відки кинув його батько. Він вився і харчав у страшнім болю, але з його очей ще не сходила та запекла злоба, та ідіотична ненависть, що блискотіла в них ще вполудне, коли прийшов до батька. Герман став над ним, мов оглушений. Він мимоволі глипнув у дзеркало і, побачивши себе, злякався. Його лице ціле посиніло від страшного здушення, білка очей залиті були кров'ю, кров капала з обличчя, котре продер Готліб в однім місці нігтями.

— Ти що робиш, вироде? — спитав Герман по довгій мовчанці Готліба, що все ще лежав на землі з затисненими зубами і часом тільки кидався судорожно з болю. — Ти що робиш? — питав далі Герман глухим, дрижачим голосом. — Чого хочеш?

— Прокляття на тебе! — прохрипів ідіот. — Грошей хочу, давай сюди!

— Грошей хочеш? А за що? На що? Ти чим заробив на гроші? Ти, може, мучився на них ціле життя так, як я? А тепер ще батька берешся мордувати, вироде!

— Га, замордую ще, замордую, щоб ти знав, — хрипів Готліб, б'ючи кривавою головою об підлогу. — Давай гроші, то подарую тобі життя, давай!

— Псе проклятий, — крикнув Герман і приступив до нього. — Ти ще грозити мені! Гадино, хіба ти не бачиш, що я в одній хвилині можу розтоптати тебе, як жабу! Най прокляття Єгови спаде на твою руку, що піднялася на батька, най вона всохне, як суха тернина!

Готліб страшно захарчав, хотів зірватися на ноги, але не мав сили, і покотився аж до Германових ніг. Обличчя його було страшно бліде, волосся позлипалося від крові, він почав кричати з болю. Германа прошиб той крик до глибини, —

він кинувся до сина, щоб зав'язати його рану, але Готліб почав битися об підлогу, кидатися і кричати, щоб батько не дотулювався до нього.

— Пустити мене, най здохну! Не хочу твоєї помочі!

Надбігла служниця, збуджена гамором, і остовпіла з переляку.

— Чого стоїш, — крикнув на неї Герман, — ходи помогти мені зв'язати цього шаленого, бо далі вся кров з нього стече!

По довгим пручанні Готлібові зв'язали хустками руки і ноги, відтак обмили, перев'язали його рану і поклали втомленого, охриплого, ледве живого на ліжко. Він ще хвилину кричав, але, ослаблий до краю, заснув швидко, мов дерево.

Служниця пішла, дрижачи зі страху і здивування; вона не знала, що все це значить, що сталося з Германом і його сином.

А Герман лишився сам у своїм кабінеті.

V.

Все, що сталося після страшної хвилини Германового пробудження, тривало так коротко, минуло так нагло, було таке незвичайне, несподіване, неприродне, що він довгу хвилину стояв серед кабінету, важко дишучи, без руху, без ясної думки. Він силувався пригадати і роз'яснити собі все, що сталося з ним за тих кілька хвилин, але ясність і спогади приходили так поволі, що довгий час, видячи його, як він стояв, можна було думати, що це камінна статтця, а не живий чоловік.

Поволі-поволі Германові прояснювалася ціла подія — ставала перед ним у цілій страшній, голій правді.

— „Мій син перший бажає моєї смерті. Ненавидить мене люто, завзято, як найгіршого ворога! Защо? Чи на те ж я працював увесь вік, мучився, ссав, дер, щоб тепер не бути безпечним свого життя навіть перед власною дитиною? А мое щастя, яким я так славився, де воно? Коли в житті я зазнав його? Хіба тоді, як ще малим хлопчиною їздив на онучкарським візку! Боже! Боже! За що Ти покарав мене багатством? За що, за які гріхи затруїв Ти мою кров гарячою жадобою грошей? Чим я заслужив на те? Хіба з мене не міг бути добрий чоловік? Міг, я це чую нині, але Ти, Ти пхнув мене на оту прокляту дорогу. Ти вказував мені на ній образи щастя, — фальшиві образи! Ти ошукав мене! Ти несправедливий! Я проклинаю Тебе! Най на Тебе спаде вина нинішньої

ночі, на Тебе сльози тих тисяч, що через мене стали нещасливі! На Тебе, на Тебе!.. Я ж слабкий чоловік, — без Твоєї волі нічого не міг я зробити! Ти все дозволив, Ти всьому вина!

І Герман у скаженім болю грозив небу кулаками, виправдувався з усього, мов дитина, виправдувався перед останнім зерном людської натури, що ще залишилося в нім неперепалене вбивчою золотою гарячкою. Але чим більше виправдувався, чим більше кляв небо, тим тяжче ставало йому. Він не міг спершу переглянути всієї незмірної пропасти недолі, пониження і здичіння, у якій тепер нараз побачив себе. Аж виправдуючися з усього сам перед собою, він розрив усю погань, що нагромадилася здавен-давна в його житті, аж тепер побачив ясно причину всього того, що тепер мучило його і гризло. Якими вогнистими, палючими буквами виринали записані глибоко в його серці вічні закони братолюбства, чесноти та рівності з усіми людьми! Яким безмірним докормом гриміли тепер до нього всі суспільні рани, всі пута та тягарі життя людського, про які він досі так мало чув, про які навіть не думав ніколи!

— „І ти причинився до збільшення тих ран і доклав свою частку до цього тягару, що давить братів твоїх!“

Суспільна боротьба, про яку одні балакають з нуди, другі для зиску, треті з ненависти до всього, що людське, чесне, природне, — стала лице в лице перед Германом перший раз тепер, у страшній хвилині найбільшого зрушення духового, найбільшої тривоги, найтяжчого сердечного болю. Тепер ажень зрозумів він ясно все, що досі морочилося йому, мов сонні привиди. Тепер зрозумів, чому його серце щеміло не раз у часи найбільших спекуляційних удач, чому грижа якась, якесь невдоволення лягало на його серці за кожний раз, коли по обрахунку з робітниками зраховував докупити ті надвишки, що поуривав їм і з тої нужденної заплати, за яку вони ставали в нього на роботу. Тепер ажень зрозумів Герман, який страшний він злочинець, він, що довгі літа добивався слави твердого, холодного „гешефтсмана“, що гордився нею, мов найбільшою чеснотою, гордився безсердечністю та нелюдськістю!

Але, пізнавши і зрозумівши це, яким же нужденним, слабим, нещасливим почув себе Герман! Хіба ж він сам, з власної злої волі став недолюдком? Ні, він мусів ним стати, ступивши раз на прокляту стежку, мусів зайти до тої цілі, до якої зайшов! Мусів! Він же ж був зразу бідним либаком, він бажав вибитися з нужди, бажав щастя, — „щастя“ — весь

світ каже, — „в багатстві“. І того щастя бажав він і бажає й донині, за тим щастям гнав він ненастанно, гнав найпростішою дорогою. Ба, він не міг спинитися, не міг вернути назад, його перли наперед другі, ціла юрба подібних до нього! Що ж він тому винен, що дорога, нарешті, завела в пропасть?... Але хто ж винен? Герман не міг на це відповісти, йому мішалось в голові.

— „Хто винен моїй нужді, моїй грижі? Хто немилостивою рукою пер мене чимраз далі, чимраз швидше, хто засліпив мої очі, щоб я не бачив нічого, аж поки не буду на дні безвихідної пропасти? Хто це такий?... Хто це такий?...

Герман боровся з думками, напружувався, але не міг найти відповіді. Його очі почали без цілі і виразу блукати довкола по кабінеті, перебігати з предмету на предмет. Нараз зупинилися і впилися в одно місце — в образ на стіні в той самий образ, що нині рано викликав цілий ряд спогадів у думці Германа, а вночі оживився в такий страшний спосіб. Герман завмер на місці. Вся тривога, весь забобонний страх, що нині потрясав його душею, віджив тепер в одній хвилині і витиснув смертельний піт на Германовім чолі. Яким лютим поглядом дивився на нього вуж! Це той самий погляд, що у сні заморозив усю кров у його серці! Як блищала до світла різнобарвна луска на тілі гадюки! Це та сама луска, те саме тіло, що дотикалося його у сні, що його страшний стиск продавлював його тіло до кости, запирав йому дух у грудях, висаджував очі з голови! О так, це той самий вуж! Його сон триває далі. При меркотливім блискоті свічки Герман бачить виразно, як вуж росте, рушається, простується, підносить голову догори, закручує хвостом широчезні колеса, все ближче, все ближче до нього!

Га, що за думка блисла нараз у Германовій голові? Це не вуж, це безмірно довга, зроста до купи і оживлена чарівною силою зв'язка грошей, срібла, золота блискучого! О так, це певно так! Хіба ж цей блиск, що б'є в очі від вужевої луски, хіба ж це не блиск золота та срібла? А оці різнобарвні латки на нім, хіба це не різні векселі, контракти, банкноти?.. О, це певно, це не вуж його обводить своїми величезними звоями, а його власне багатство! А як злобно, як люто дивиться на нього зачарована потвора! Вона певна своєї добичі, вона знає, що від її металевих перстенів, від її горючого блиску ніхто не втече! Вона знає, що найпевніше не втече від неї Герман, бо він на дні пропасти, він жертва розпуки, — і вона, вона завела його сюди!

Герман усе це порозумів в одній хвилині безмірного болю та тривоги. Він заревів, мов ранений звір, аж вікна зазеленькотили від його реву. Він відчув, що ця одна думка валить у порох, у ніщо його цілого з його життям, надіями та плянами. Його прошибло таке саме почуття, якого мусить зазнавати чоловік, котрого заживо четвертують. Зажмуривши очі, він у скаженій безпам'яті кинувся наперед, горі стіною, вхопив проклятий образ і гримнув ним до землі щосили. Золочені рами розпирслися на боки з лускотом, але Герман не отямився. Він скочив на полотно і, мов божевільний, почав топтати його, плювати на малюнок, здрапувати фарбу нігтями, а далі, приступивши один кінець ногою, вхопив за другий і роздер на два кусні, зім'яв їх у клубки і кинув геть через вікно. Він був немов у пароксизмі, груди підносилися і опадали швидко, кров стукала об скроні, і перед очима все крутилося, мішалося, щезало. Він убрався і, мов гонений, вилетів на вулицю.

*
* *

Була північ. Прозірчасті клубки хмар надтягали поволі зі сходу і густою чередою залягли вже більшу половину неба. Крізь невеличкі відступи між ними видніло темне, глибоке тло неба з блискотливими зіздами. Холодний вітер потягав від губицького ліса. Німі кошари бовваніли в присмерку своїми кінчастими, гострими контурами, мов величезні, гостро завершені стоги сіна. А нижче над землею все тонуло в глибокій п'їтмі поміж чорними глиняними сугорбами. Тільки вулиця ширшала перед Германовими очима, мов розбурханий і разом замерзлий потік болота. Покрай неї, над ровом, ішла вузенька утоптана стежка для пішоходів. Герман покvapно поспішав нею наперед, поспішав не думаючи, куди і по що. Його гнало щось з дому, йому важко було добути ночі в тій заклятій хаті, і він ішов, ішов наперед, долі Бориславом, немов утікаючи перед чимось, немов кваплячись до якогось важного діла.

— Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir!¹ — воркотав він, нагадуючи криваве, пристрастю, ідіотичним бджевіллям викривлене обличчя Готліба, і мимоволі приспішував ходу!

Сонний Борислав розкинувся круг нього, мов озеро болота, глини, брудних хат, магазинів, фабрик, недолі і муки.

¹ Боже прокляття над моєю головою!

Він знав добре, що вся ота різnorodна маса тепер лежить мертва, обнята глибоким сном, а проте холодний вітер, що віяв йому просто в обличчя, так сильно і так болючо разив його нерви, що перед ним немов усе довкола колисалось, гойдалось, розрушувалось. Той мертвий Борислав, що його всевладним паном, царем він був перед кількома годинами, тепер, бачилось, повставав проти нього. Доми заступали йому дорогу, ями, мов отворені гадючі пащечки, показувалися перед його ногами, а з тих ям, із страшної глибини, чути було роздираючі зойки, прокляття і крики смертельного розпачу та муки конаючих. А заки Герман міг отямитися, привиди щезали, лишаючи тільки в його серці льодоватий холод тривоги, мов застромлені стріли.

— Gott's Fluch über mir! Gott's Fluch über mir! — проворкотав він.

І поперед його очі з проразливою живістю промигнула труп'яча голова і цілий кістяк Івана Півторака. Ба, йому здавалося, що кістяк стояв ось тут перед ним насеред дороги і грозив йому обгнилою кістяною рукою. Тут його думка, що серед усеї тої тривоги шибалася та мішалася, мов птах у сильці, опинилася на однім предметі, вчепилася його, мов той, що тоне, слабій стеблини.

Що сталося з його вірником, що так раптовно поблід і послаб, почувши оповідання старого Матія? Чи дійсно ця слабість прийшла так, сама з себе? Чи, може, вірник чувається до чого злого? Пощо Матій питався, коли Іван відійшов від роботи? Чому не хотів говорити нічого більше?...

Оці думки насувалися тепер Германові до голови, але з далеко більшою силою, ніж при виплаті. Він силувався зайнятися виключно тою справою, що не торкала безпосередньо його самого, щоб хоть трохи забути все те, що давило і палило його мозок. Він з якоюсь гарячкою почав думати про смерть Івана Півторака, розбирати і розважати всі обставини. Іван мав думку заробити стільки, щоб могли в Тустановичах купити собі хату і шматок поля, і тому не брав щотижневої виплати, але, живучи враз із жінкою, обходився дуже скупю її власним зарібком, а свій щадив. Нараз Іван пропав десь, а коли його жінка прийшла до Германа впоминатися грошей, що заробив її чоловік, то Герман побачив, що в книжці виплати стояло виразно записане його власною рукою: „Взяв дня того і того всі гроші“.

Але Герман дармо напружує свою пам'ять, щоб пригадати собі, чи він платив коли ці гроші Іванові на руку. Може бути, що Іван узяв їх через руки вірника, як це нероз ріпники

роблять. Але що ж виходить із усього цього? Ніщо, поки не візьмем на увагу блідости та слабости вірника при оповіданні Матія. Так це значить тоді, що... що Германів вірник або сам убив Івана, чи там пхнув його п'яного до ями, або знав про це і, може, поділився грішми із убивником?.. То принаймні певна річ, що при трупі не було ніякого сліду грошей. Ах, а Матій же казав, що на Покрови бачив, як якийсь чоловік пив з Іваном. Хто був той чоловік? Чому Матій не хотів цього сказати?.. В тім щось мусить бути!..

Такими невеселими думками зайнятий, ішов Герман далі, щораз далі, аж опинився геть на самім краю Борислава, де при купці стояло кілька нужденних старих, гнилою соломою критих хаток, де жили ріпники. В одній із тих хаток, що стояла коло самої дороги, ще світилося. Це світло серед загальної п'яни звернуло на себе Германову увагу. Він тихенько підійшов ід хатині і заглянув крізь тісне віконце до середини. Він не знав, хто живе в тій хатині, і йому зовсім не йшло про те, — дізнатися цього. Щось перло його придивитися, як живуть ті ріпники дома, поза роботою, що говорять, чим займаються. Та й на це не був Герман так дуже цікавий, бо скільки ж то разів заходив він у такі хатки, скільки разів обзиравав холодним, згідним поглядом усю мізероту, якої повні вони були від гори до споду! Але нині, дивним якимось способом, усе, на що поглянув, виглядало для нього не так, як звичайно, усе, чого діткнувся, змінювалося, перекидалося в що інше, мов зачароване. Всякі найщоденніші і найзвичайніші речі показувалися йому нині з нових, невиданих досі боків, — і ось що потягло Германа під віконце нужденної ріпницької хати. Та тут ждало його ще одно, зовсім гесподіване зворушення. Воно мусіло довершити морального перевороту в його душі, перевороту глибокого, страшного, болючого, що нині в нім звершувався силою всіх вражень життя, наслідком усіх добрих і злих сил, котрі він у собі виробив.

У хаті, до котрої заглянув Герман крізь вікно, все свідчило про страшну нужду і занедбання. Тісна хатина з голими, давно небіленими, закоптілими, пообдираними стінами подобала радше на гріб, ніж на людське помешкання. Більшу половину вільного місця в ній забирала глиняна піч із припічком, до якого припирав дощаний тапчан, застелений соломою і накритий грубою веретою, — і стільки всеї постелі! Ні стола, ні стільця не було. На жердці над тапчаном висіло кілька жіночих лахів, а над тапчаном на двох шнурах дощана, грубо збита колиска. Тільки всеї посуду побачив Герман усе-

редині! На тапчані сиділа молода ще, хоть нуждою й невсипущою, важкою працею страшно зіссана і підточена жінка. На ній була брудна зрібного полотна сорочка і ще брудніша мальованка, а на голові старий чепець і поверх нього надвержена дірава хустина непевної барви, з-під якої спадало довге волосся. Вона одною рукою злегка погойдувала коліску, а другою час-від-часу втирала сльози, що, видно, насили перлися їй до очей. Герман знав добре цю жінку, — це була вдова по Івані Півтораку. Перед нею, обернений до вікна боком, сидів на припічку старий Матій, з невідступною файчиною в зубах.

— Ей, Марисе, Марисе! — говорив старий Матій м'яким тремтячим голосом. — Не такого я життя надіявся для тебе та й для Івана! Та що! Не знати, чи Бог не судив, чи лихі люди не дали!

Марися, замість відповіді, заридала вголос, захлипала, мов дитина.

— Цить же бо, — вговорював Матій, — не час тепер плакати, нічо не pomoже, лиш здоров'я шкода! Тогди було плакати та кричати, коли пропав зо світа, тогди би то було ся бодай на щось здало, а тепер!...

— Ох, Господоньку мій, — зойкнула бідна жінка, — або ж я, нещаслива, знала, де він ся подів? Говорив ми, що піде до Дрогобича, а відтам до Тустанович, щоби доразу сторгувати той нещасливий ґрунт, потому ще десь мав піти. Ще му, небіжчикови, кажу: „От, може, би ліпше було туй де ближше купити яку пустку, і до роботи близько і всьо“, — а він до мене: „Най мене“, — каже, — „Бог боронит від тої роботи, не хочу і на очи видіти! Волю з голоду здихати меже добрими людми, косити, молотити, на жорнах молоти, щобудь робити за кусник хліба, ніж маю ту день бути в тій западни!“ Та й як пішов, і на нинішний день!

Матій порушився на своїм місці, почувши цю мову.

— А коли то було, не знаєш? — спитав він. — Коли Іван пішов?

— Та він вибрався якось вечером на самої Покрови. Не знаю, казали другі, що 'го ще виділи у Кирицького.

— А потому ще вернув назад з міста?

— Та щось говорили, що вернув, і гроші, кажут, узяв від пана.

— А ти 'го виділа потому?

— Ні, не виділа.

— А знаєш допевно, що гроші відобрав?

— Аякже! Знаю допевно, бо-м ще сама ходила до пана питатися. Чекаю цілий тиждень — нема Івана. Я йди до пана, щоби бодай гроші віддав. — „Що“, — каже, — „то ти приходиш по гроші, а твій чоловік інощо ту вчора був і гроші відобрав!“ Ще ся розтрікотав на мене! Та й тільки всього!

Матій слухав тої бесіди з напруженою увагою і, бачилось, укладав щось у голові. Довгу хвилину мовчали обое.

— Пропало! — сказав вкінці Матій, важко зітхаючи. — Нема що й згадувати! Як 'му ся який лихий чоловік прислужив, то най 'му Бог відплатит за все! Добраніч, небого! Не плач, не гризися, чень то колись Бог даст добро!

— Ой, уже! — відказала жінка, заходячися з плачу. — Буде мені добро, але аж на тамтім світі, не ту! Бувайте здорові, най вам Бог стократне відплатит, що-сте прийшли мене, бідну, потішити.

Матій, не кажучи й слова більше, вийшов з хатини. Герман сховався за вугло і видів ще кілька кроків, як старий ріпник ішов, розкладаючи руками та воркотячи щось під носом, немов нараджуючися з самим собою. Але швидко старий щез у п'їтмі, а Герман, увесь дрижачи з холоду і від навалу нових думок та догадок, став знов під вікно. Його тверде серце тануло на вид тої нещасливої жінки, він виразно чув, що коли вона говорила, сльози тислися до його очей, важкі, горючі, давно невидані сльози! Він чув і бачив аж тепер, що з нинішнім днем кінчиться для нього старе життя, а завтра настане нове. Він знав добре, що завтрішній день застане його вже зовсім не тим чоловіком, яким застав його вчора. Переворот вершився швидко в його душі, переворот глибокий і сильний. Що мало бути змістом нового життя, який мав бути його напрям, того Герман не знав, над тим не міг задуматися. Та й що йому до того? Коли старий будинок завалиться до ґрунту, до дрібки, коли руїни згорять і спопеліють, то й новий будинок поставити не тяжко. Який будинок? Пощо? Із чого? Покаже час, покаже потреба, покаже совість.

По виході Матія Іваниха, замкнувши двері, стояла довгу хвилину насеред хати, мов остовпіла. Сльози не текли з підпухлих почервонілих очей, зойку, заводу, плачу не чути було від неї. Вона стояла нерухома і гляділа німо на свою дитину, що спала в колисці. Тільки обличчя її показувало, який біль лютував у її серці, як вона терпіла. Але хвилина розпуки минула, рвучою рікою вибухло затаєне горе.

— Дитино моя, дитино моя! — ридала вона, припадаючи до коліски. — Нема твого тата, не прийде вже ніколи. А ти,

біднятко, вже так красно кличеш: та-та-та! Не докличешся тата ніколи, мій ангелику милий, не докличеш! На кого ж нам тепер надіятися? Хто нам допоможе в слабости, в недовірі? Хто догляне, поратувє? Господи, чому ти зібрав його зо світа, а мене лишив на таку тяженьку недолу!..

Хлипання перервало її завід. Дитина в колисці пробудилася від її голосу і підняла головку вгору; витягла рученята до мами.

— Та-та-та! — пролепетала дитина. — Та-та-та!..

Бідна вдова заридала ще дужче. Невинний любий голос дитини різав її, мов ніж, у серце глибоко. Вона цілувала ручки дитини, обливаючи їх горючими сльозами.

Герман стояв під вікном, мов громом прибитий. Цей образ нужди, розбитих надій, розпуки, побіч дитинячої несповідомости, довершив того, що не довершили всі різnorodні, а такі сильні враження нинішнього дня. Гарячі сльози жбухнули з його очей. Його рука судорожно здавила в кишені цілу купу срібняків. Він розмахнувся і з цілої сили кинув ними крізь шибу до середини хати. Брязнуло розбите скло, дренькнуло срібло, розсипаючися по хатині. Той брязк і дренькіт налякав Германа не менше, як саму Іваниху. В його вухах він звучав, як зойк нарікання, розпуки та жалю. Якась дика, незнана сила поперла його, і він пустився щосили втікати горі вулицею, аж земля під ним задудніла.

— Господи, що се таке? — скрикнула перелякана Іваниха, почувши брязк вибитої шиби.

Вона озирнулася і здивованим оком дивилася на срібло, що котилося в різні сторони по хаті. Що це? Відки той несподіваний дар? Хто змилосолюбився над її нуждою і таким дивним способом посилає їй поміч?.. Вона здиву довго не могла прийти до себе. Аж плач дитини протверезив її. Вона вибігла надвір, але під хатиною не було нікого, тільки швидкий стук людських кроків по вулиці показував, куди втікав Герман.

* * *

І що далі?

Ех, милі читачі, дальше життя пішло своїм звичайним ладом, — Герман у доброго чоловіка не перемигнувся. Його милосердний порив під вікном бідної вдовиної хати був хвилиний; хвилина минула, і він мусів знову стати тим, чим зробило його ціле життя — холодним, безсердечним спекулянттом, що не зважав на стогін нужди і вдовині сльози.

І Мошко став у Германа далі за наставника, а хочь Іваниха і Матій подали до суду, щоб перевів слідство над вивайденим трупом, то хто докаже Мошкову вину, коли його власна совість мовчить? Кого доля засудила на поталу, той пропаде, — ніякий суд не порятує його, хіба він сам порятується.

Але це далека-далека історія.

ПОЯСНЕННЯ

Повість, яку даємо в руки читачам, це — перша редакція популярного Франкового твору, що друкувався у Львові 1878 р. у виданнях молоді радикальної громади, і то у збірках: „Громадський Друг“, ст. 98—109, „Дзвін“, ст. 187—202, та „Молот“, ст. 39—62, а опісля вийшов окремою книжкою, з деякими поправками та змінами, у „Бібліотеці „Зоря“, накладом редакції „Зорі“ у Львові 1884 р. (ст. 114) з невеличким додатком на ст. 113—114, що його можна вважати за епілог повісті. В 1907 р. поет забрався до другого видання „Voа Constrictor“, виправив, як це звичайно він робив у нових виданнях, у ньому стиль і мову і видав свою повість „новим, переробленим виданням“ в „Українській Видавничій Спілці“. У цьому новому виданні тільки перші 38 сторінок залишив із первісної концепції, решта ж від абзацу, що починається реченням: „Від тепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від дрогобицького“ (у нас ст. 27)) це зовсім інша концепція, зовсім нова повість, що з текстом із 1878 р. має стільки спільного, що той самий заголовок.

Не входячи в те, чому Франко зовсім переробив свою повість, ми рішилися перевидати першу редакцію „Voа Constrictor“ уважаючи її і кращою з композиційного боку, і краще продуманою, цікавішою і найважливіше тому, що цієї першої редакції в нас тепер уже ніхто не знає. І ще одне. Відома в нас друга більша повість із бориславського циклу творів Франка „Борислав сміється“ — це продовження першої редакції „Voа Constrictor“: у ній ті самі особи, в ній важливу роль відіграє головний її герой, в ній письменник змальовує далше життя Готліба та його матері — і всі події, виведені на тлі характерів і поведінки тих усіх осіб. А як відомо, друга редакція „Voа Constrictor“ кінчається смертю Германа, в ній у зовсім іншому світлі змальована і Рифка, і Готліб, який зветься у цій редакції „Дувідком“.

Додати ще слід, що ця перша редакція появилася була 1931 р. в Харкові, у IV томі „Творів Франка“ заходом видавництва „Рух“ за дальшою редакцією С. Пилипенка (ст. 5—72) — але ж це видання рідке, в нас узагалі не було доступне, так що загал читачів не знав цікавого первісного задуму Франкового.

В основу нашого видання ліг текст повісті, що друкувалася у вище-згаданих збірках 1878 р., але ж ми користувалися і книжковим виданням „Зорі“ з 1884 р. (з нього взяли ми лише кінець, а то тяжко збагнути, що в цьому виданні належить перу Франка, а що самій редакції) і початком нового перероблення видання з 1907 р. (до 38 ст.). Це останнє торкається головню виправленої поетом мови. Мовні поправки, які поет поробив на тих сторінках, були для нас підставою для різних поправок у душі теперішніх

вимог нашої літературної мови. Звичайно, що всі Франкові місцеві слова і вислови, наскільки вони народні, в повісті залишено, тільки явні росіянізми та польонізми, від яких Франко відмовився на 38 сторінках другого видання повісті, (а то й в інших нових виданнях своїх творів, напр., „Захара Беркута“, чи поезій) ми позамінювали новими, яких уживав Франко в пізніших часах.

ажень — ачей, аж

балабуста — баба

більшїти — більшати

бѳе — справді, їй-Богу

бухер — учитель

гиби — гейби, ніби, наче

гінкий — що пнеться вгору, виткий

груз — вантаж, тягар

делькотати — трястися (до колін)

доразу — цілком, зовсім

дуриця — дурман

зачас — тимчасом

звільніти — полегшати, попустити

кібель — відро

клубак — клубок, щось зім'яте

курс — півріччя (у школі)

ліверант — постачальник, доставник

мальованка — фарбоване в узорі полотно

муравиця — тіло померлого приймає якийсь жовтаво-зелений колір, що його народ зве „муравицею“

надвержений — накинений

напруго — нараз, раптом

нормальна школа (теж нормальна) — міська народна школа, пізніше взагалі — народна школа

оскарб — джаган, кайло

пацалуватий — повновидий, буцматий

пеняти — з чимось носитися, вовтузитися

плішка — клинець, заплішка

пруднутися — метнутися

розвергнути — розкинути

скиндячка — стрічка, бинда

скітник — окописько, місце, де закопують скот

скрутель — звій

суб'єкт — продавець у крамниці

трінгельд — гроші „на чарочку“

шпїти — ритися

шуска — десять крайцарів, вартости яких двадцять грошів.

27.III.1974

BK